

Michail Zygar

ŘÍŠE
MUSÍ
ZEMŘÍT

**Zhroucení Ruska
1900–1917**

Pistorius & Olšanská

Rozsáhlá historická freska *Říše musí zemřít* popisuje politický a kulturní vývoj v Rusku během prvních sedmnácti let 20. století, tedy v době klíčové pro osudy této země a s ní i celého světa. Michail Zygar, zkušený reportér a publicista, přibližuje čtenáři historické události, vzdálené více než sto let, neobvyklým, reportážním stylem, takže text působí jako strhující thriller. Před čtenářem v nečekaných souvislostech vyvstává řada zásadních dějinných okamžiků – hladové bouře, koloniální válka s Japonskem, politické vraždy, zápas o konstituční monarchii, násilí levicových teroristů, úspěchy a skandály ruského moderního umění, vztahy mezi členy vládnoucí dynastie, bitvy první světové války. Všechny tyto události se splétají v dramatický děj, který se postupně, stále více a více, vymykal jakékoliv kontrole. A spolu s nimi se na historické plátno promítají s neobyčejnou ostroží i postavy jejich hybatelů a protagonistů – členů carské rodiny, ministrů, policistů, mecenášů, spisovatelů, hudebníků, malířů a dalších osobností ruského politického, kulturního a duchovního života –, z nichž se mnozí snažili dělat pro budoucnost své země to nejlepší, a přesto jejich společné snažení nakonec vyústilo v nechtěnou a po všech stránkách tragickou bolševickou revoluci.

Michail Zygar (1981) je ruský spisovatel, režisér, novinář a publicista. Vystudoval moskevskou diplomatickou akademii MGIMO. V letech 2000–2009 působil v listu *Kommersant* a jako válečný zpravodaj referoval o válkách v Iráku, Libanonu a Palestině a o revolucích na Ukrajině a v Kyrgyzstánu. V letech 2010–2015 působil jako šéfredaktor nezávislé internetové televize *Dožd*, kde mimo jiné řídil přenosy z protiputinských demonstrací v Moskvě v zimě roku 2011–2012. Po odchodu z této televize se věnuje psaní knih a dalším vlastním projektům. Je laureátem několika novinářských cen za prosazování svobody slova v Rusku (ZEIT-Stiftung Ebelin, americká cena International Press Freedom Award).

Michail Zygar je autorem knih *Válka a mýtus* (Война и миф, 2007), *Gazprom: Nová ruská zbraň* (Газпром: Новое русское оружие, 2008, společně s V. Paňuškinem), bestselleru popisujícího první dvě desetiletí existence moderního ruského státu *Všichni muži Kremlu: Stručná historie současného Ruska* (Вся кремлёвская рать: Краткая история современной России, 2015, česky 2016), jehož se prodalo přes 100 000 výtisků, a nejnověji pak knihy *Říše musí zemřít: Zhroucení Ruska 1900–1917* (Империя должна умереть: История русских революций в лицах. 1900–1917, 2017).

ŘÍŠE MUSÍ ZEMŘÍT

Zhroucení Ruska 1900–1917

Michail Zygar

Z ruštiny přeložil Libor Dvořák

Pistorius & Olšanská
Příbram 2020

Tato kniha byla vydána s laskavou pomocí Ministerstva kultury ČR
a Nadace Michaila Prochorova v rámci programu TRANSCRIPT
podporujícího vydávání překladů ruské literatury.

Издание осуществлено при участии Программы поддержки переводов
русской литературы TRANSCRIPT Фонда Михаила Прохорова.

MINISTERSTVO
KULTURY

transcript

© 2018 by Michail Zygar

Překlad © Libor Dvořák, 2020

ISBN 978-80-7579-102-3 (PDF)

ISBN 978-80-7579-078-1 (tištěná kniha)

Předmluva

Nejsem historik, ale novinář. Tuto knihu jsem psal podle všech pravidel žurnalistiky – jako kdyby všichni mí hrdinové žili a já je mohl požádat o rozhovor. Podobně jako když jsem psal svou předešlou knihu *Všichni muži Kremli*.

Naštěstí většina mých hrdinů své příběhy odvyprávěla: zanechali po sobě obsáhlé deníky, dopisy a paměti, ale také výpovědi u výslechů (soudpis pramenů najdete na konci knihy). Mnozí v nich bohužel lhali (zejména v pamětech), ale většinou naprosto upřímně a v blahé víře, že mluví pravdu.

Mým hlavním cílem bylo spatřit Rusko počátku 20. století očima lidí té doby. Když jsem knihu začínal psát, rozhodně jsem neměl na otázku, proč zahynula Ruská říše, předem jasnou odpověď. Nerozvíjel jsem teorii, kterou bych svému čtenáři hodlal dokázat a v jejímž zájmu bych shromažďoval patřičná fakta. Naopak jsem byl nucen vynaložit hodně práce na to, abych celkový obraz pokud možno zbavil předsudků, nánosů a stereotypů, jež tu po sobě zanechaly desítky profesionálních historiků, kteří si byli jisti tím, že ruské revoluce představovaly jednotlivý nezvratný proces.

Mí hrdinové o ničem takovém nemají potuchy: každý z nich si žije svůj vlastní život a nemá nejmenší tušení, že za mnoho a mnoho let bude považován za zrnko písku v soukolí či naopak za hybatele historických dějů.

Kniha začíná na rozhraní 19. a 20. století, což je velmi zajímavá doba. Mnozí mladí intelektuálové obou ruských metropolí, tedy generace první dekády, jsou ještě apolitičtí, ale už se velmi liší od starých disidentů. Politiku považují za cosi přežitého, nezajímavého a nemódního. Přesto však politika do jejich životů neomalene vtrhne, státní moc zasahuje do svobody tvorby a zakazuje a blokuje vše, co jí nevyhovuje. Takto se postupně rodí historicky první masové protestní akce a to, jak jsou potlačovány, k nim přitahuje stále větší pozornost. Během několika let se v Rusku rodí aktivní, důrazná a svých požadavků si vědomá občanská společnost.

Ruští intelektuálové jsou rozhořčeni střelbou do dělnické demonstrace 9. ledna 1905 a protestní nálady se šíří takovým tempem, až se zdá, že je už nikdo nedokáže zastavit. Kreativní třída požaduje všeobecné volby, vznik parlamentu, svobodu slova i rovnost před zákonem – a je si jista, že svého dosáhne. Euforie trvá skoro rok: úřady zpočátku budí zdání, že alespoň části požadavků vyhoví, ale pak skoro všechny své sliby poruší. Původní optimismus ve společnosti vystřídá tíživé zklamání. Oficiální Rusko „utahuje šrouby“ a mnozí dospívají k názoru, že je nejvyšší čas vzít nohy na ramena.

Období 1905–1914 jedni hodnotí jako vůbec nejúspěšnější údobí existence Ruské říše a dekádu blahobytu, kdežto jiní je vnímají jako chmurná léta represí, volebních podvodů a svévolných manipulací ruského soudnictví. Velký vliv získávají v zemi náboženští radikálové i vyložení tmáři, kteří požadují tvrdé tresty pro všechny kulturní činitele, kteří se dopustí urážek představitelů státu či náboženského cítění věřících. Hodně intelektuálů v této době emigruje a v Evropě dál donekonečna probírají příští osudy své vlasti. Na západě starého kontinentu ovšem žijí i zástupci carské rodiny a dvora, kteří Evropany šokují svým okázalým bohatstvím.

Tento životní styl, bezstarostný pro jedny a beznadějný pro jiné, končí náhlým vypuknutím první světové války – války, kterou nikdo nečekal. Pro Rusko se ovšem tragédií nestává samotný válečný konflikt, ale to, že stát a jeho armáda úředníků a byrokratů není s to si s ním poradit. Veškeré počáteční úspěchy na frontě převálcuje korupce a nekompetentnost.

Post factum dějiny vždy vypadají velmi logicky. Dodatečně je objeven záměr, odhaleno spiknutí, zcela názorně vidíme projevy zlé i dobré vůle. Když se ale pokusíme prožít historii společně s jejími aktéry tak říkájíc krok za krokem, den po dni, veškeré vznosné konstrukce se sypou jako domeček z karet. Nic se nejeví jako předem promyšlené. Všichni hrdinové se neustále mýlí. Nikdo není schopen odhadnout vývoj ani na pár dní dopředu. Nikdo není s to plánovat ani svůj vlastní život, protože okolnosti se neustále mění a jedinec jako by na ně neměl naprosto žádný vliv.

Má rekonstrukce obrazu světa a logiky jednání mých hrdinů nemá být úplnou historií Ruské říše v letech 1901–1917. Řekl bych, že ruské dějiny se i beztak točí v bludném kruhu kolem právě zmíněného státu, přesněji řečeno kolem jeho vládce. Zvykli jsme si vnímat naše dějiny jako sumu vůdcovských životopisů a ruská společnost se za touto úhlednou řádkou carů, generálních tajemníků a prezidentů dočista ztrácí. Co si přáli sami lidé? Čeho se báli? Co konkrétně dělali a plánovali? Tohle vše je pro mě mnohem důležitější než rozhodnutí obyvatel Carského Sela či Kremlu. Tato kniha je pokusem o sepsání životopisu ruské společnosti. Snažím se

tu prozkoumat, k čemu směřovala a proč měla pod jejím nápořem říše zemřít.

Do rolí hlavních hrdinů jsem vybral nejvýraznější představitele tehdejšího ruského světa a tvůrce veřejného mínění, přičemž na mysli nemám jen politiky, ale i spisovatele, novináře, malíře či náboženské myslitele.

Tato kniha rozhodně není akademickou prací. Snažil jsem se volit jazyk typický pro začátek 21. století, a to hlavně proto, aby text byl pro čtenáře jednodušší a srozumitelnější. Protože před sto lety se například dnešní funkce „náměstek ministra“ jmenovala „pomocník ministra“ a slovo „náměstek“ mělo úplně jiný význam – „následník“. Přestože jsem si podobných nuancí vědom, přece jen se zcela záměrně snažím čtenáře nemást a nepřetěžovat ho podružnými archaickými detaily.

Ve čtenářově zájmu si dovolím používat nejen soudobý slovník, ale i soudobé místopisné názvosloví. Ustálenou tradici opouštím také v tom, že své hrdiny nepojmenovávám tak, jak to činí historická literatura, nýbrž tak, jak si říkali oni sami, popřípadě jak se navzájem oslovovali. Kupříkladu muž, kterého historici obvykle pojmenovávají Jevno Azef, se vždy představoval jako Jevgenij, kdežto velkoknížeti Alexandru Michailovičovi se v rodinném kruhu říkalo Sandro a on sám tak podepisoval svou korespondenci.

Se stejným záměrem, tedy mluvit se čtenáři srozumitelným jazykem, přepočítávám všechny peněžní sumy do dnešních kurzů. Rád bych zdůraznil, že v tomto případě mi nejde o nějakou exaktní přesnost, již by vyžadovala třeba odborná národohospodářská práce, ale výhradně o představu, s jakou zhruba částkou máme tu čest.

Tato kniha je výsledkem společného úsilí velkého množství lidí. Sem patří především přátelé a kolegové, kteří společně se mnou působí v kreativním studiu *Svobodná historie*. Během pouhých dvou let se nám podařilo vytvořit stránku *project1917.ru*, což je unikátní databáze deníků, dopisů, vzpomínek a článků, které vznikly v roce 1917. Všechny tyto materiály jsme strukturovali jako sociální síť, jako textový seriál či jako online drama, umožňující každý den nahlédnout přímo do útrob roku 1917 a vidět svět očima přímých svědků oné doby.

Tato kniha by nevznikla bez editorského vedení Karena Šainjana, bez tvrdé práce odpovědné redaktorky Anny Šurové, bez pomoci Pavla Krasovického, který odvedl obrovský kus badatelské práce v archivech, a také bez organizačních schopností Věry Makarenkové. Za trpělivost a profesionalitu bych rád poděkoval také Alexeji Iljinovi a nakladatelství Alpina Publishers. Při psaní této knihy mi velice pomohly i zasvěcené rady skvělých historiků Kirilla Solovjova, Alexeje Kuzněcova a Borise Kolonického.

A ještě něco. Tuto knihu bych rád věnoval své dceři Líze. Pevně doufám, že bude zajímavá jak pro ni, tak pro celou její generaci. Aby se všichni dokázali vyvarovat chyb, jichž jsme se dopustili my i hrdinové této knihy.

Michail Zygar

Kapitola první,

v níž se Lev Tolstoj stává symbolem boje proti režimu
a vrchním ideologem opozice

Nové století

24. února 1901 noviny *Cerkovnyje vedomosti* (Církevní zprávy), tiskový orgán tehdejší Ruské pravoslavné církve, zveřejňují text *Usnesení Nejsvětějšího synodu o hraběti Tolstém*. Mluví se v něm o církevní exkomunikaci nejznámějšího ruského spisovatele. Pravoslavná církev přitom ze svých řad nikoho nevyobcovala více než sto let, přestože 19. století rozhodně nebylo dobou poklidnou a zcela zbožnou. A teď se k tomu najednou odhodlala.

Petrohradská společnost je událostí pro počátek 20. století tak archaickou šokována. „Vůbec poprvé od okamžiku svého vynálezu musí telegraf přenášet podobnou zprávu,“ komentuje ironicky Tolstého přítel, novinář a spisovatel Vladimir Korolenko. „Vyobcování z církve odeslané telegrafem je paradox, který nám historie připravila pro začátek 20. století.“

Druhý den, 25. února, text, který původně přinesly *Cerkovnyje vedomosti*, přetiskují všechny další listy a z těch se o svém vyobcování z církve dozvídá i sám Tolstoj. Jak vzpomíná jeho žena Sofie Andrejevna, hraběte to zarmoutilo a celá rodina je zmatená. Co teď čekat dál?

Tolstoj žil až doposud po dlouhá léta nikoli mimo zákon, ale spíše nad zákonem. Jeho knihy jsou zakázány, za jejich vydávání a šíření jdou lidé do vězení či do vyhnanství. Z Ruska byl vyhnán i člověk pro Tolstého nejbližší – jeho milovaný žák, nakladatel a věrný pomocník Vladimir Čertkov. Na samotného Tolstého, ač je mu už dvaasedmdesát, ovšem zatím žádné represe nedolehly.

Formálně Ruská pravoslavná církev není v té době odloučena od státu, takže podobné odpadlictví je nutno hodnotit jako zločin proti státu. Za něco takového může a má trestat světská moc, dejme tomu vyhnanstvím, či dokonce pobytem za mřížemi. Během posledních dvaceti let se co chvíli vynořovaly zvěsti, že spisovatel má být umístěn do Suzdalského kláštera, považovaného za věznici pro náboženské delikventy, kde byli drženi kupříkladu vysocí starověrečtí hodnostáři. Jenže Tolstého zatím nechávali na pokoji. Co na tom změní církevní usnesení, zatím není jasné.

Dřív se mělo za to, že protektorem Tolstého byl sám car Alexandr III., který jeho díla četl od dětství. Panovník ale zemřel ještě před padesátými narozeninami, to jest před sedmi lety, roku 1894. Zato žije jeho bývalý učitel a dlouholetý ideolog říše Konstantin Petrovič Pobedonoscev, Tolstého vrstevník (přesněji řečeno muž ještě o rok starší) a jeho zuřivý nepřítel. Pro nového cara Mikuláše II. může být Pobedonoscev co do věku dědečkem a uchovává si na něj vliv – však byl také jeho učitelem.

Když se o usnesení Synodu dozví hrabě Tolstoj, vyrazí do města zachváceného nepokoji. Ty ovšem s jeho vyobcováním z církve nikterak nesouvisejí: studentské bouře v Moskvě a v Petrohradu začaly již roku 1899, kdy rektor moskevské univerzity nařídil, aby byli politicky nejaktivnější studenti povoláni do armády. Ve dvou ruských metropolích se tak už druhý rok po sobě každou chvíli rozhoří univerzitní válka. A stejně je tomu tak i teď, na konci února 1901 – opět chaos v ulicích. Tolstoj přijíždí na Lubjanku a stává se svědkem srážek studentů s policií. Novinka o vyobcování spisovatele z církve už stačila oblétnout celé město, a tak ho studenti ihned poznají a uspořádají mu ovace.

Tolstoj ale ve městě neslyší jen hlasy na svou podporu. „To je ten ďábel v lidské podobě!“ doslechne se kupříkladu na Lubjanském náměstí. „Nálady davu byly opravdu nanejvýš protichůdné: zatímco jedni dávali najevo své jednoznačné sympatie, jiní se netajili svým nepřátelstvím a nenávistí. Tolstoj ihned mávl na drožkáře a odjel,“ popisuje tento den moskevský četník Alexandr Spiridovič. „Kdyby složení davu bylo jen trochu jiné, není vyloučeno, že by mě zmlátili,“ vzpomíná později Tolstoj.

Doma ho čekají dopisy od zcela neznámých lidí. Sotva jich pár otevře, ihned pochopí, že tohle je začátek štvance. „Byl jsi uvržen do klatby, po smrti tě čekají věčná muka a pojdeš jako pes! Ty starý ďáble, buď proklet!“ – „Pokud tě vláda neodklidí, donutíme tě k mlčení sami!“ – „Však já najdu způsob, jak takového mizeru jako ty zastavit!“ – „Podobné projevy zloby po usnesení Synodu pozorují při setkání s mnoha lidmi,“ poznamenává si do deníku Tolstoj.

Vedle kleteb se mu však dostává i gratulací a slov podpory, jenže na to je na rozdíl od proklínání zvyklý, a tak se o nich v denících nezmiňuje.

Ministerstvo vnitra zakazuje, aby se o rozhodnutí Synodu dál veřejně diskutovalo, a tak nastává ticho, z něž se rodí spousta fám. V Británii Vladimir Čertkov doslova šílí ze zvěstí, že byl Tolstoj uvězněn, a zavalí ho telegramy. Sofie Andrejevna píše dopis metropolitovi Antonijovi, protože je pod usnesením Synodu připojen právě jeho podpis. Tolstoj dál čte všechny přicházející dopisy a k tomu pozorně sleduje vývoj studentských demonstrací.

Pobedonoscev zase pozoruje „mračno zloby“, které se po rozhodnutí Synodu zvedlo mezi inteligencí, již tolik nenávidí – a to i přesto, že veškeré publikace na tohle téma jsou oficiálně zakázány. Rozruchem kolem Tolstého je popuzen i sám Mikuláš II., protože skandály car nemá rád. Povolává si tedy starého Pobedonosceva a hněvivě se ho ptá, proč se církevní Synod neporadil s panovníkem, než Tolstého z církve vyobcoval. Vrchní prokurátor Synodu (v podstatě cosi jako „ministr církve“) Pobedonoscev se jen usmívá: Ale on u cara přece byl, vše hlásil a předložil i projekt „usnesení“. Panovník to asi přeslechl a zapomněl.

Pobedonoscev, který byl vychovatelem hned dvou vladařů, o Mikulášovi II. neměl právě nejlepší mínění. Nejednou si vybavil, jak se v mládí carevičovi snažil vysvětlit základy fungování státu, ale ten se jen dloubal v nose.

Starý prorok

V okamžiku exkomunikace, kdy je Lvu Tolstému dvaasedmdesát, se jeho postavení ve společnosti dá nepochybně považovat za podivuhodné. „Otcovo pravoslaví skončilo opravdu nečekaně,“ popisuje tento okamžik jeho syn Ilja. „Bylo to v době půstu. Pro otce i další členy rodiny se zrovna chystal postní oběd, kdežto malé děti, jejich vychovatelky a učitelé měli dostat maso. Sluha právě roznese talíře, jeden se zbylými kotletami postavil na servisní stůl a rozběhl se dolů ještě pro něco. Vtom se otec obrátil na mě (vždy jsem sedával vedle něj), ukázal na odložený talíř a řekl mi:

„Víš ty co, Iljušo? Podej mi ten talíř, já už se postit nehodlám – a moc tě prosím, abys mi už postní jídlo v kuchyni neobjednával.“

Pak se k úžasu všech přítomných do masa pustil a moc si pochvaloval. Když jsme viděli tu otcovu proměnu, velmi rychle jsme k půstům ochladli i my ostatní; naši původní zbožnost vystřídala naprostá náboženská lhostejnost,“ konstatuje Ilja.

Tyto kotlety, snědené v postním čase, lze co do vlivu na světovou kulturu přirovnat snad jen k tezím, které Martin Luther v roce 1517 přibil na dveře wittenberského kostela. Tolstoj začal svou vlastní reformu církve odmítnutím půstu.

Jakmile Tolstoj zvládl klasickou řečtinu, během necelých dvou let (1880–1881) sepsal vlastní novozákonní příběh – *Stručný výklad evangelia*. V podstatě je to psychologický román o mladém Ježíšovi, který samozřejmě není synem Božím; jeho matka Marie ho sice zplodila, ovšem ne se svým mužem Josefem, ale „neznámo s kým“. Pro samotného hrdinu to není žádné

tajemství, jen důvod pro hluboké vnitřní drama. Všechny následující rozmluvy hrdiny s ďáblem jsou Ježíšovými vnitřními dialogy, jeho sporem sama se sebou. Tolstoj z textu vyškrtal všechny zázraky, protože v ně nevěří, a jeho evangelium končí smrtí Ježíše na kříži: o nějakém vzkříšení nemůže být řeči. Kristus je pro Tolstého obyčejný člověk a zároveň mravní vzor, učitel a filozof. Hlavním odkazem Kristovým podle Tolstého nejsou náboženské obřady, ale láska k lidem, schopnost odpouštět a odmítání násilí.

Tolstoj odmítne celou církev i veškeré její rituály, protože má za to, že právě tohle světové křesťanstvo jen rozděluje, a sebe pak chápe jako sjednotitele a tvůrce univerzálního křesťanství, zbaveného všech nánosů. Zajímavé je, že ve svém evangeliu pojem „farizeové“ nahrazuje slovem „pravoslavní“, což míní jako doslovný překlad.

Sám dobře chápe, že *Stručný výklad evangelia* nemůže v Rusku vyjít, a tak dílo spatří světlo světa ve Švýcarsku. Po tomto textu napíše spisovatel svou *Zpověď*, poté stat' *V čem spočívá má víra* a další náboženské práce. Duchovní proměna zcela mění jeho život a vede až k těžké rozepři se ženou: Sofie Andrejevna novou manželovu víru nepřijme a přestane být i jeho tvůrčí souputnicí. Od tohoto okamžiku se jeho duchovním partnerem a hlavním propagátorem jeho myšlenek stává Vladimir Čertkov. Vzájemná žárlivost, ba dokonce nenávisť mezi Čertkovem a Sofií Andrejevnou se rodí v 80. letech a je doživotní.

Mění se i Tolstého vztah k vlastní tvorbě, ke společenskému postavení i k životnímu úspěchu. Autorská práva k dílům napsaným do roku 1881 převádí na rodinu, kdežto vše napsané poté věnuje celému lidstvu a za tyto texty nepožaduje žádné honoráře. Když mnoho let nato slyší nadšení jednoho z hostů Jasně Poljany pro jeden z jeho starších velkých románů, odpoví: „To je, asi jako byste přišel k Edisonovi a prohlásil: Velice jste mi učaroval tím, jak báječně tančíte mazurku!“ Za hodné pozornosti v té době považuje už jen své náboženské spisy.

Právě náboženská díla z něj činí ilegálního autora: nový Tolstoj se v Rusku nesmí vydávat, jenže jeho učení se i přesto dál šíří. Stále častěji se stává, že mladí muži odmítají vojenskou službu a vysvětlují to tím, že jsou vyznavači Tolstého a násilí se přiči jejich náboženskému přesvědčení. Počet nových tolstojovců rok od roku roste – i přesto, že je stát pronásleduje.

Samotného Tolstého však nechává na pokoji. Tento stav spisovatele velice zlobí: všichni kolem něj trpí, jen on jako by se ocitl ve vakuu, a přitom by se tak rád dočkal trestu. Roku 1890 rozmlouvá s pravoslavným filozofem Konstantinem Leontjevem, což je jeho zapřisáhlý odpůrce: „Jaká škoda, Lve Nikolajeviči, že je ve mně tak málo fanatismu,“ hněvá se sám na sebe Leontjev. „Správně bych měl napsat do Petrohradu, kde mám velmi dobré

styky, a požadovat, aby vás poslali do vyhnanství někam do Tomska, hraběnce a vašim dcerám aby nebylo dovoleno vás navštěvovat a také peněz byste dostával málo. Protože jste člověk jednoznačně škodlivý!“ – „Konstantine Nikolajeviči, příteli!“ zvolá hned Tolstoj. „Proboha napište, ať mě vyženou na tu Sibiř! Je to můj sen! Dělán opravdu všechno možné, abych se v očích vlády zkompromitoval, jenže mi všechno prochází. Napište, moc vás prosím!“

Před případnými represemi Tolstého chrání sám Alexandr III., který si jednak nesmírně váží jeho díla a jednak se zcela právem domnívá, že takovéto mučednictví by jen dál podpořilo šíření jeho idejí. Jenže ač se Tolstoj nevydává, jeho popularita díky spisovatelově veřejné činnosti roste. Když roku 1891 propukne hladomor, Tolstoj se vypraví do Rjazaňské gubernie, organizuje tam celou síť bezplatných jídelen a shromažďuje obrovské prostředky na pomoc trpícím. Během jedné z těchto cest přijde na to, že místní pop přímo na železniční stanici hladové přemlouvá, aby od něj tuto pomoc nepřijímali, protože je to antikrist. Zpočátku se tak skutečně děje. „Jen si běž po svých, děvenko, my žádnou antikristovu almužnu nepotřebujeme!“ vzpomíná na slova vyhladovělých lidí Tolstého dcera Taťána. Pak se ale venkované přesvědčí, že Tolstoj rozhodně není ten, kdo by je chtěl zahubit, a začínají se příbuzných hraběte vyptávat, proč o něm duchovenstvo mluví jako o antikristovi...

Při sčítání obyvatelstva z roku 1887 se už několik tisíc dotázaných označuje za tolstojovce. Učení je proto označeno za výraz nebezpečného sektářství. Boj proti téhle sektě vede sám všemocný ministr církve Pobedonoscev, jenže s nenáviděným hrabětem osobně nemůže hnout. V jeho silách je nanejvýš cenzurovat jeho díla, ale i tady naráží na odpor samotného panovníka: Alexandr III. osobně povoluje vydání zakázané Tolstého novely *Kreutzerova sonáta*. Pobedonoscevi se ovšem podaří zakázat uvedení Tolstého divadelní hry *Vláda tmy*, ačkoli car viděl zkoušky v Alexandrinském divadle a hra se mu líbila.

Marné sny

Roku 1894 však protektor Tolstého Alexandr III. umírá. Jeho nástupci Mikuláš II. je pouhých šestadvacet a nezajímá ho ani politika, ani z jeho pohledu přestárlý Tolstoj, ani jeho vrstevník Pobedonoscev, který mladého panovníka jen popuzuje a děsí. Posledně jmenovaný ho toho moc nenaučil, ale právě od něj nový panovník ví, že carská moc je od Boha, kdežto jakákoli ústava od ďábla.

Vláda Mikuláše II. začíná skandálem. Hned po korunovaci car přijímá delegace z různých konců země. Během setkání se skupinou svých poddaných z Tverské gubernie přečte napsanou řeč, v níž se praví, že veškerá nádeje v podíl společnosti na řízení státu jsou jen „marné sny“.

Petrohradská společnost toto carovo „programové prohlášení“ vnímá jako nepříjemné nedorozumění, ale Tolstého to velmi popudí. Napíše tedy článek *Marné sny*, v němž patrně nejúplněji vykládá své politické postoje; je to článek velmi ostrý a pro mladého vladaře urážlivý.

Tolstoj tu odsuzuje „nevycválanost mladého milostpána“ a dospívá k závěru, že monarchie jako taková představuje pro Rusko nebezpečí:

„Je to obrovský stát s více než stem milionů obyvatel, a řídí ho jediný člověk. Ten člověk se přitom úřadu ujímá náhodou – ne že byl zvolen nejlepší a nejzkušenější z nejlepších a nejzkušenějších – jmenován je ten, kdo se narodil člověku, který stát řídil předtím... Ani jediný rozumný člověk se zajisté neposadí do kočáru, pokud neví, že kočí ovládá své řemeslo, nebo do vlaku, pokud si není jist, že strojvůdce umí řídit lokomotivu, a tím spíš nevypluje na moře parníkem, na jehož kapitánském můstku stojí někdo, jehož pro řízení velké lodi kvalifikuje jen to, že je vzdáleným synovcem někdejšího námořního kapitána. Ani jediný rozumný člověk nesvěří sebe a svou rodinu do rukou takového kočího, strojvůdce či námořního kapitána, ale my všichni přitom žijeme ve státě, jemuž neomezeně vládnou takovíto synové a vzdálení synovci lidí, kteří nejenže nebyli dobrými vladaři, ale naopak v praxi prokázali svou neschopnost cokoli řídit.“

Od monarchie Tolstoj přechází k úřednictvu a dospívá k závěru, že Rusko neovládá panovník, ale právě armáda úředníků.

V závěru stati Tolstoj přímo pojmenovává činovníka, který ho pobuřuje nejvíc: Pobedonoscev. Ten je pro něj symbolem režimu, který „ohlupuje a kazí lid“. Byla to další rukavice hozená státu: jako by se Tolstoj úmyslně snažil státní moc urazit a vymoci si tak trest. Jenže moc podobně jako dřív nijak nereaguje.

Velké stěhování

V prvních letech vlády Mikuláše II. zahajuje Tolstoj svou asi nejrozsáhlejší veřejnou kampaň, tentokrát na obranu duchoborců, tedy sekty, jejíž učení je mu velmi blízké: tito lidé totiž odmítali jak rituální část pravoslaví, tak i jakékoli násilí. Roku 1895 jedna duchoborecká občina nedaleko Tbilisi (tehdy Tiflisu) v rámci protestu proti nuceným odvodům do armády naházela všechny své zbraně na hromadu a spálila je. Represe proti duchobor-

cům poté ale jen zesílily: úřady je posílají do vězení, k disciplinárním pra-porům nebo do vyhnanství.

Tolstoj s Čertkovem zahajují rozsáhlou kampaň na podporu duchobor-ců, o jejichž pronásledování už mezitím začíná psát veškerý světový tisk. V Tolstého hlavě se tehdy rodí nápad přestěhovat duchoborce někam, kde by je nikdo neutiskoval. Možností je řada: Čína, Kypr, Havajské ostrovy...

Zahajuje peněžní sbírku a v zájmu tohoto projektu dokonce přehodno-cuje své rozhodnutí odmítnout jakékoli honoráře: právě proto urychleně do-končuje *Vzkříšení* a všechny takto získané peníze hodlá věnovat na pomoc duchoborcům.

V případě Tolstého zůstává jeho lidskoprávní činnost nepotrestána, ale Čertkov je za ni odsouzen k vyhoštění ze země. Roku 1897 je nucen vycesto-vat do Británie. Pro publicistu s výbornou znalostí angličtiny to zase není tak přísný trest a Čertkov se stává prodlouženou rukou Tolstého v západním světě. Navíc se právě v Londýně dopátrá další možnosti, jak duchoborcům pomoci. Novopečený politický emigrant se sblíží s dalším významným Rusem, knížetem Petrem Kropotkinem, který v emigraci žije už přes dvacet let, od roku 1876. Tento významný vědec a geograf, který se zabýval napří-klad dobou ledovou, ale zároveň to byl i klasik světového anarchismu, se také rozhodl duchoborcům pomáhat. Během svých vědeckých výprav se nejed-nou podíval do Kanady, kde mimochodem dospěl k názoru, že toto území se geologicky velmi podobá Sibiři. Právě Kropotkin proto nakonec navrhuje, aby duchoborci byli přestěhováni do Kanady.

Historické stěhování začíná roku 1898. V batumském přístavu nastupuje více než osm tisíc lidí na lodě, které najal Tolstoj, a odplouvají do Quebecu a Halifaxu. Roku 1900 rozsáhlá operace na záchranu duchoborců končí. Tolstoj tak dokazuje, že je schopen žít v ruském státě a být na něm prakticky nezávislý.

Nemodlit se!

Tolstoj popuzuje jak státní moc, tak církev. Nikdo se ale nedokáže odhodlat k rezolutním krokům, a tak to pokračuje až do chvíle, kdy spisovatel těžce onemocní: v novinách se okamžitě objevují spekulace, že by mohl brzy ze-mřít. Nejvyšší hodnostáři Nejsvětějšího synodu už začínají rokovat o tom, co s ním udělat, až zemře. Jeden z církevních hierarchů, arcibiskup charkov-ský, už dokonce píše nástin dokumentu, jímž by Tolstoj byl z církve exko-munikován. Roku 1900 nejstarší člen Synodu, kyjevský metropolita Ioanikij rozesílá všem kněžím země tajný dopis, jímž se zakazuje sloužit za Tolstého

zádušní mši, až zemře. Jenže spisovatel se uzdraví... zato náhle umírá sám kyjevský metropolita.

Na postu doyena Synodu ho vystřídá petrohradský metropolita Antonij, který se těší pověsti liberála, a ten se rozhodne, že Tolstého záležitost je třeba uzavřít. Když už bylo tajné rozhodnutí o vyobcování Tolstého z církve učiněno, musí se teď zveřejnit. Hodlá proto tajný oběžník sepsaný jeho předchůdcem jednoduše odtajnit, jde s ním za státním kurátorem pravoslavné církve Pobedonoscevem a žádá ho o schválení. Ten ovšem text přepisuje a značně přitvrzuje. Právě v této podobě se pak dokument dostává do listu *Cerkovnyje vedomosti* – s podpisy Antonije a dalších šesti metropolitů. Podpis „ministra církve“ Pobedonosceva chybí.

V textu se bod po bodu vypočítávají veškeré výhrady vůči Tolstému: prosazuje vyvrácení všech dogmat pravoslavné církve, odmítá Kristovo božství, neposkvrněné početí, vzkříšení, posmrtný život, poslední soud i veškeré církevní svátosti. Z čehož plyne, že „Tolstoj se sám vědomě a úmyslně vyhýbá jakémukoli kontaktu s církví“ – proto ho církev nemůže považovat za svého, dokud se nedá na pokání. Celý dokument končí krátkou modlitbou za Tolstého a prosbou k Bohu, aby hříšníka přivedl k rozumu.

Skutečný Karenin

Dvaasedmdesátník Pobedonoscev se nějaké zvláštní přízni a úctě netěší ani u dvora. „Právě jsem si přečetl usnesení Synodu o Tolstém. Taková hloupost! Čistý výraz osobní msty! Je přece jasné, že jde o Pobedonoscevovu práci a že to on se Tolstému mstí...“ píše právní poradce vlády Lebeděv.

Jenže za co se Pobedonoscev Tolstému mstí, když se nikdy v životě neviděli? Celá metropolitní inteligence považuje Pobedonosceva a Tolstého za ty nejzavilejší nepřátele hned z několika důvodů. Už před pětadvaceti lety, kdy vyšel román *Anna Kareninová*, hledali čtenáři předobrazy protagonistů. Za postavou Konstantina Levina každý vytušil samotného autora. Kdo je ale Karenin? Vysoce postavený státní úředník (sice vlivný, ale bez šlechtického titulu), jehož manželka je mu nevěrná a tato nevěra je všeobecně známa. „To je přece Pobedonoscev!“ shodli se prakticky všichni. Jeho žena Jekatěrina byla o 21 let mladší než on sám. Říkalo se o ní, že má poměr s nějakým důstojníkem. A dokonce se tvrdilo, že poté, co román vyšel, začala kopírovat šatník Anny Kareninové. Ovšem sám Tolstoj nikdy nic podobného nedosvědčil.

Spisovatel a Pobedonoscev se skutečně nikdy nesetkali, ale jednou si navzájem napsali. Stalo se tak pět let po vydání *Anny Kareninové* a přesně dvacet let před vyobcováním Tolstého z církve.

Když se v březnu 1881 dozvěděl o atentátu na cara Alexandra II., Tolstoj (v tomto okamžiku už světoznámý autor *Vojny a míru*) píše Pobedonoscevovi dopis, v němž ho žádá o milost pro teroristy. Tento dopis můžeme považovat za přelomový okamžik jak v životě Ruska, tak v životě Pobedonosceva i samotného Tolstého.

Neodvratná poprava

1. března 1881 skupina mladých lidí, patřících k organizaci *Narodnaja volja* (Vůle lidu), zabila cara Alexandra II. Bombu na panovníka vrhl pětadvacetiletý Polák Ignacy Hryniewiecki. Celou teroristickou akci ovšem řídila sedmadvacetiletá dcera petrohradského gubernátora Sofie Perovská: to ona mávla bílým šátkem, aby tak vrahovi dala signál.

Panovnickova smrt petrohradskou elitu šokuje – skoro všichni přece vědí, že Rusko má možná už jen krok k ústavě. Pouhé dva měsíce předtím, v lednu 1881, ministr vnitra Michail Loris-Melikov píše a poté předává carovi „nejponížejší hlášení“ s výkladem plánu politických reforem. V zásadě je to návrh ústavy a tak také historici o několik desetiletí poté dokument pojmenují – Ústava Lorise-Melikova. Projekt předpokládá etapové zřízení parlamentu. Alexandr II. ho schvaluje a 1. března, pouhou hodinu před smrtí, Loris-Melikovovi oznamuje, že za čtyři dny celý projekt schválí vláda. Panovníkův syn, příští car Alexandr III., samozřejmě o těchto plánech dobře ví, protože se zúčastnil všech jednání o „ústavě“ a také ji schvaluje.

Náhlá carova smrt vše mění. Všichni jsou zmatení a jen Pobedonoscev dobře ví, co má dělat. Do svého bývalého žáka, nyní ruského cara Alexandra III. se doslova zakousne a začíná mu bezostyšně diktovat. Jeho dopisy panovníkovi připomínají politickou hypnózu: „Doba je hrozivá a čas nečeká,“ píše Alexandrovi. „Buď Rusko i sebe zachráníte teď, nebo nikdy. Pokud Vám sirény dál budou pět dávné písně o tom, že je třeba se uklidnit, pokračovat liberálním směrem a ustupovat takzvanému veřejnému mínění, pak jim proboha nevěřte, Vaše Veličenstvo, vůbec jim nenaslouchejte!“

Na poradě 8. března pronáší Pobedonoscev ještě vášnivější řeč proti liberálním reformám a své odpůrce v čele s Lorisem-Melikovem jednoduše ohromí: všechny jejich myšlenky odmítne. „Tento zločinný krok směrem k ústavě chvála Bohu nebyl učiněn a celý Výbor ministrů ten fantastický projekt sice malou většinou, ale přece jenom zamítl,“ píše s uspokojením Alexandr III.

Pobedonoscev novému panovníkovi navrhuje, aby v Petrohradu zavedl stanné právo, sám toto „prokleté místo“ opustil a ukryl se v Moskvě. Ministr církve hlavní město nenávidí, protože je považuje za příliš kosmopolitní

a světské, kdežto skutečným těžištěm „svaté Rusi“ je pro něj patriarchální Moskva.

Lva Tolstého vražda panovníka zdrtí. Dlí v Jasné Poljaně, tedy skoro tisíc kilometrů od Petrohradu, a tam novina o teroristickém útoku v hlavním městě dorazí až 3. března. Tolstoj nemá tušení, jaké intriky se rodí u dvora, ale trápí ho vědomí, že carovrazi budou popraveni. Poprava se mu přitom jeví jako obłudný zločin proti samé podstatě křesťanství, jako porušení zásady „udeří-li tě kdo do jedné tváře, nastav mu druhou“. Píše proto dva dopisy – jeden Alexandru III. a druhý Pobedonoscevovi, jehož prosí, aby ten první osobně předal carovi. Píše je celý zmučený skoro týden a odesílá je až 15. března. Po celou tu dobu ho pronásledují noční můry: neustále se mu zdá, že rozkaz k popravě teroristů nevydává Alexandr III., ale on sám.

„Nechci psát tónem, jakým se obvykle píší dopisy vladařům, tedy s výlevy falešně lichotnického krasořečnictví, které city a myšlenky jen zamlžuje. Chci Vám psát prostě, jako člověk člověku,“ začíná Tolstého dopis. Jenže už tady spisovatel chytračí. Jeho dopis je skutečný traktát, pokus nabídnout panovníkovi nový směr politického a ideologického vývoje země – jakousi třetí cestu, která by nebyla ani liberální, ani konzervativní.

Začátek dopisu vypadá dosti průzračně: Tolstoj s panovníkem cítí, protože si „nelze představit situaci děsivější“, než v jaké se ocitl car, nelze si představit „mohutnější nápor zla“: „Nepřátelé vlasti a lidu, opovrženímhodní holobrádci, bezbožné zrůdy, ohrožující klid a životy Vám svěřených milionů lidí, carovrazi“ – tací by se patrně žádného slitování dočkat neměli. Jenže Kristus přímo říká, připomíná Tolstoj, že právě takovým se má odpouštět. „Nechovej k nepříteli nenávist, ale buď k němu milosrdný, neprotiv se zlu a neznej únavy, kdykoli máš odpustit.“ Tolstoj zdůrazňuje, že radikální opoziční teroristé působí v Rusku už dvacet let a že doposud se proti nim uplatňovaly jen dvě metody boje: konzervativní („tedy přísnost, popravy, vyhnanství, policie a cenzura“), anebo liberální („svoboda, umírněné tresty, dokonce možnost politického zastoupení a ústava“). Tolstoj poznamenává, že obě tyto metody prokázaly svou neefektivnost, protože jejich zastánci hájí buď zájmy státu, anebo prospěch lidových mas: „Ale proč bychom ve jménu Božím neměli uplatňovat jen Jeho zákon a nemysleli přitom ani na stát, ani na blaho mas?“

„Když zločincům neodpustíte, ale popravíte je, učiníte jen tolik, že ze stovek lidí sáhnete po třech či čtyřech, jenže protože zlo plodí zase jen zlo, místo těch tří či čtyř budete mít úplně stejných třicet čtyřicet...“ Tolstoj Alexandrovi navrhuje, aby carovrahům dal peníze a vyhostil je do Ameriky. Dopis končí těmito slovy: „Jako vosk před tváří ohně roztaje každý revoluční boj před carem-člověkem, který naplňuje zákon Kristův.“

Tento dopis ovšem Pobedonoscev carovi samozřejmě nepředá – tím spíš, že je koncipován jakoby z jeho vlastních pozic, tedy využívá náboženské argumentace, jenže vede k závěrům nanejvýš liberálním. Takový soupeř je pro Pobedonosceva víc než nebezpečný – už proto, že učitel Alexandra III. ví něco, co neví ani sám Tolstoj: že nový vladař má spisovatele velmi rád, vyrostl na jeho knihách, že v dětství až do omrzení četl *Sevastopolské povídky* a zbožňuje *Vojnu a mír*. Pro panovníka je Tolstoj nezpochybnitelná autorita.

Místo toho Pobedonoscev neustále omílá své: „Dnes se světem šíří představa, z níž mě jímá děs. Lidé to dopracovali tak daleko, až se někteří z nich domnívají, že je myslitelné, aby se již odsouzení zločinci vyhnuli popravě. Mezi prostými Rusy už zavládly obavy, že by někteří zvrátcenci mohli Vašemu Veličenstvu vnuknout myšlenku, že zločinci mají dostat milost. Ne, ne a tisíckrát ne! Je vyloučeno, abyste v tomto okamžiku a před tváří celého ruského národa odpustil vrahům Vašeho otce, ruského cara, za jehož krev požaduje celá země (vyjma lidí slabého ducha a srdce) patřičnou odplatu a hlasitě reptá, že se s onou mstou váhá. Kdyby se něco takového přece jen stalo, věrte mi, Pane, že to bude považováno za velký hřích a do srdcí Vašich poddaných to zaseje pochyby. I já jsem ruský člověk, žiji mezi prostými Rusy a vím, co lid cítí a co si žádá. V tuto chvíli všichni baží po pomstě.“

Alexandr se snaží Pobedonosceva uklidnit: „Buďte klidný, navrhnout něco takového se nikdo neopovází a celá ta šestice bude viset – za to vám ručím!“

Car se ale mýlí: Tolstého přítel Fjodor Strachov, který jeho dopis Pobedonoscevi přivezl, podniká ještě jeden pokus, jak spisovatelovo přání splnit – Pobedonosceva obchází a list předává carovu mladšímu bratru, třiačtyřicetiletému velkoknížeti Sergejovi. Ten už ho pak skutečně doručí panovníkovi.

Je to možná k neuvěření, ale po čtyřiačtyřiceti letech se celý příběh zopakuje, tentokrát ale s jiným vyústěním. Sergeje teroristé zabijí úplně stejně jako jeho otce Alexandra II. Jeho žena Ella ovšem vyslyší Tolstého radu, jde za vrahem až do cely a poté pro něj žádá milost.

V roce 1881 je však prosba Tolstého a mladšího carova bratra marná: Alexandr III. oběma odpovídá, že kdyby atentát byl spáchán přímo na něj, snad by na milost mohl pomýšlet, ale vrahům otce odpustit nesmí. 3. dubna je pět vrahů Alexandra II. oběšeno. Den po popravě car odvolává reformátorského ministra Lorise-Melikova.

Poprava šesté teroristky Gesji Gelfmanové je odložena, protože je těhotná. Stává se tak světovou celebritou a myšlenku milosti pro ni podporuje třeba i Victor Hugo. Krátce po porodu ale umírá, protože se jí nedostane patřičné lékařské pomoci.

„Pobedonoscev je příšerný. Kéž by mi neodpověděl a já tak nepodlehł pokušení vyjádřit svůj děs a hnus nad jeho konáním,“ napíše Tolstoj 3. dubna 1881, aniž ví, že carovrazi již byli popraveni. Pobedonoscev si opravdu dává na čas a s odpovědí Tolstému čeká plné tři měsíce. Na nějaké osobní dopisy nemá ani pomyslení, protože koncipuje svou „antiústavu“, tzv. *Manifest neochvějnosti samoděržaví*, který vychází 30. dubna.

Podstata tohoto dokumentu je prostá: nikdy víc žádné liberální reformy, žádná ústava, žádný parlament a žádná zastupitelská moc.

Skutečný Toporov

Začíná Pobedonoscevova epocha, která potrvá déle než dvě desetiletí.

*V těch letech, pradávných a temných,
vládlo jen mámení, co ďáblu hovi:
Pobedonoscev nad vší Rusí širou
rozprostřel hrozná křídla soví.
A nebylo již noci ani dne,
jen stín těch křídel olbřímích...
On Rusko hrozným kruhem odetne
a do očí mu zírá přímým
skelným hledem mágovým.*

Tyto verše věnuje Pobedonoscevu o čtyřicet let později Alexandr Blok. V roce 1881 je budoucímu básníkovi pouhý jeden rok.

Na březnový Tolstého dopis Pobedonoscev odpoví až v červnu téhož roku: „Nehněvejte se na mě, že jsem Vaší žádosti nevyhověl. V tak významné záležitosti musí vše být věcí víry. Když jsem si však přečetl Váš dopis, zjistil jsem, že Vaše víra je jedna věc, kdežto ta má církevní zcela jiná a že náš Kristus není Vaším Kristem. Ten můj je mužem síly a pravdy, uzdravujícím neduživé, kdežto ten Váš mi naopak sám připadal neduživý a vyžadující patřičné zhojení. To proto jsem v duchu své víry nemohl Vaše přání splnit.“

Pobedonoscev samozřejmě vítězí. V následujících letech se snaží Tolstého trestat za cokoli, ovšem příliš nepochodí: Alexandr III. svému milovanému spisovateli ublížit nedá.

Tolstoj Pobedonoscevu všechno vrátil v roce 1899, dva roky před svou exkomunikací z církve. Tehdy vychází jeho poslední román *Vzkříšení*, kde je Pobedonoscev rovněž okamžitě rozpoznatelný, ale tentokrát už nemá po-

dobu nešťastného Karenina, ale „ministra církve“ Toporova, zosobňujícího absolutní zlo.

„Toporov, jako každý člověk postrádající elementární smysl pro zbožnost i vědomí rovnosti a bratrství mezi lidmi, si byl nade vše jist, že lid se skládá z bytostí zcela jiných, než je on sám, a že takový lid potřebuje přesně to, bez čeho se on sám docela klidně obejde. V hloubi duše totiž nevěřil naprosto v nic, považoval tento stav za velmi pohodlný a příjemný, ale obával se, aby do podobného stavu neupadl i lid, a jak sám říkal, považoval za svou svatou povinnost lid před něčím takovým zachránit... Církev, kterou tolik podporoval, chápal zhruba stejně, jako se drůbežář chová k uhynulým kusům, jimiž krmí své slepice: chcíplotiny jsou velmi nepříjemné, ale slepice si na ně potrpí a žerou je, tak je třeba jim to dopřát.“

Tento úryvek ze *Vzkříšení* představuje sukus Tolstého nenávisti k církvi jako takové a zejména pak k Pobedonoscevovi osobně. Cenzura celou devátou kapitolu, z níž tento úryvek pochází, do tisku nepustí. Ovšem všichni, kdo chtějí, včetně Pobedonosceva, samozřejmě čtou úplný text. V té době už je přitom Pobedonoscev něco víc než pouhý „ministr církve“ – stává se z něj „druhé já“ samotného vladaře a hlavní státní ideolog.

Velká lež

Zatímco za života Alexandra II. v Petrohradu už skoro nikdo ani v nejmenším nepochyboval, že směřování ke konstituční monarchii se nedá zastavit a změny jsou nevyhnutelné, individuální Pobedonoscevovo úsilí dokázalo vše zvrátit. Nejúplněji svou ideologii přitom vyložil ve stati *Velká lež naší doby* z roku 1884. Mluví v ní o demokracii:

„Jedním z nejprolhanějších politických principů je princip vlády lidu, který želbohu postulovala francouzská revoluce – princip, podle něž jakákoli moc vychází z lidu a pramení z vůle lidu. Z toho pak plyne teorie parlamentarismu, která dodnes mate spousty příslušníků takzvané inteligence a naneštěstí tak pronikla do šílených ruských hlav.“

Pobedonoscev si rozhodně nemyslí, že by Rusko před sebou mělo nějakou výlučnou cestu a že není na demokracii stavěné. Naopak – už samotnou myšlenku demokracie považuje za scestnou a je přesvědčen, že demokracie po celém světě už jasně ukázala, že není životaschopná.

„Podle teorií parlamentarismu má společnosti vládnout uvážlivá většina, jenže ve skutečnosti ji pak řídí nějakých pět šest stranických předáků... Teoreticky přesvědčení lidí předkládají jasné argumenty v parlamentních debatách; v praxi s tím ovšem nějaké debaty nemají nic společného,

přesvědčení se utváří z vůle politických vůdců a je určováno jejich osobními zájmy. Teoreticky mají reprezentanti lidu sledovat jediné prospěch celé společnosti; ve skutečnosti se však na celospolečenský prospěch jen vymlouvají a řídí se pouze zájmy vlastními a svých nejbližších. Teoreticky by to měli být nejlepší a nejúctyhodnější občané, ovšem ve skutečnosti jsou to ti nejctizádostivější a nejbezohlednější...

Je bolestné a trpké zamýšlet se nad tím, že na Rusi byli a jsou lidé, kteří sní o tom, že tato lež bude nastolena i u nás; že naši profesori před svými mladými posluchači stále ještě hlásají zásady zastupitelského způsobu vlády jakožto ideálního společenského zřízení; že naše noviny a časopisy právě tohle pod praporem údajně ideálního právního řádu do omrzení omílají ve svých úvodnicích a fejetonech; tohle vše tvrdí, aniž by si daly tu práci podívat se na parlamentní mašinérii detailněji a bez předsudků. Jenže i tam, kde funguje už dávno, ochabuje víra v ni; liberální inteligence ji ještě stále vzývá, ale prostý lid pod její knutou sténá a postupně odhaluje její pečlivě skrývanou falešnost. My už se toho dočkáme sotva, ale naše děti na vlastní oči spatří pád této modly, již se moderní lidský rozum stále ještě v těžkém sebeklamu koří..."

Stat' vyšla v časopise *Graždanin* (Občan), který za státní dotace vydával známý kníže Meščerskij, jinak přítel Alexandra III., a jehož šéfredaktorem se nakrátko stal Fjodor Dostojevskij, který se zase přátelil s Pobedonoscevem.

Car Alexandr III. ostatně se svým učitelem bez výhrad souhlasí: „Je zvláštní naslouchat inteligentním lidem, kteří vám zcela vážně budou tvrdit, že Rusko by potřebovalo zastupitelskou demokracii,“ zapisuje si do deníku.

Petrohradská šlechta se Pobedonoscevovi vysmívá a přezdívá mu „popovič“. Tahle nevraživost je vzájemná a Pobedonoscev je přesvědčen, že hlavním problémem země je vzdělanost. Nikoli její nedostatek, ale vzdělanost sama. Nejnespolehlivější a nejméně loajální část společnosti tvoří inteligence – studenti, profesori, a dokonce někteří úředníci. Soustava vědomostí, jichž se jim dostává, rozhodně nepřispívá věrnosti panovníkovi a dvoru. Jiná věc jsou církevní školy, kde se nepřednášejí ani dějiny, ani matematika, ani zeměpis, ani literatura. Vzdělání by se mělo omezit čistě na gramotnost a znalost zákona Božího, domnívá se Pobedonoscev. Za největší dílo svého života považuje vytvoření sítě církevních škol. Jejich počet stoupá na desetinásobek (z 4404 na 42 884) a počet jejich žáků pak na dvacetinásobek (ze 104 781 na 2 006 847). Také počet náboženských novin a časopisů Pobedonoscevovou zásluhou stoupá na dvojnásobek.

Vrah v okně

8. března 1901, pouhé dva týdny po Tolstého vyobcování z církve, sedí vrchní prokurátor Synodu Pobedonoscev u okna svého služebního bytu. Všechna okna bytu vedou do Litějně. Pobedonoscev jako obvykle pracuje dlouho do noci a z ulice se tak dá snadno zahlédnout. Pozdě večer k oknu přistoupí pětadvacetiletý venkovský úředníček Nikolaj Lagovskoj, statistik ze Samarské zemské rady. Vzápětí vytáhne pistoli a šestkrát na Pobedonosceva vystřelí.

Prvních pět kulek se zavrtá do stropu, kdežto šestá se zasekne v hlavni – Lagovskoj zkrátka svůj cíl ani jednou nezasáhne. Hned se strhne velký ruch, odevšud vybíhají sluhové; terorista se pokouší o útěk, ale je chycen.

Celá petrohradská policie se může přetrhnout, protože to není první podobný případ – přesně o týden dřív jeden z návštěvníků ministra školství Nikolaje Bogolepova také zahájil palbu. Ministr posléze v nemocnici umírá. Zato „ministr církve“ neutrpěl ani škrábnutí.

Po neúspěšném atentátu probíhají po celé zemi bohoslužby orodující za Pobedonoscevovo zdraví. Ne všude ale proběhnou hladce: třeba v Rjazani studenti přímo během pobožnosti ztropí výtržnost nesoucí se v duchu sloganu „za zdraví inkvizitorovo“. Čtyřiasmdesátiletý Pobedonoscev byl patrně nejnenáviděnějším státním úředníkem v celém Rusku a hlavním nepřítelem všech opozičníků, revolučních studentů i petrohradské inteligence. Lagovskoj při výslechu uvedl, že ho chtěl „zničit jako hlavního viníka veškerého útisku, bránícího pokroku a svobodě“; za největší Pobedonoscevovu vinu pak považuje „šíření tmářství mezi lidmi a také nevzdělanosti, již plodí církevní školy“.

Atentátník je odsouzen k šesti letům nucených prací na Sibiři, ale svobody se nedočká a na Sibiři zemře. Pobedonoscev ho přežije a bude na něj spácháno ještě několik dalších atentátů, ale on všem odolá. Hned po prvním neúspěšném útoku v Petrohradu propuká opravdová epidemie politických vražd.

Kazaňská bitva

Tři dny před atentátem na Pobedonosceva, 4. března 1901, se na náměstí před Kazaňským chrámem shromáždil obrovský dav. Není tu jen omladina, ale i různé celebrity ruské metropole, kupříkladu dva socialisticky orientovaní mladí spisovatelé. Jeden z nich je synek z dobré rodiny Petr Struve, jehož otec je permský gubernátor, druhý, Alexej Peškov, pochází z chudých vrstev a svá díla podepisuje pseudonymem Maxim Gorkij. Struve se profesionálně věnuje politice, a to v zemi, kde žádná politika neexistuje. Rok předtím zakládá se svými stoupenci první socialistické noviny v Rusku – *Iskra* (Jiskra).

Gorkij v té chvíli *Iskru* ještě nečetl a zatím se nesetkal ani se Struvem, ani s jejími dalšími otci-zakladateli Georgijem Plechanovem a Vladimírem Uljanovem. Gorkij už do této chvíle napsal několik povídek, jimiž si vysloužil velkou popularitu mezi mladými lidmi, ale stále se ještě nepřestěhoval do metropole. Struvemu je jedenatřicet, Gorkému dvaatřicet a je tudíž stejně starý jako Mikuláš II.

Mítink u Kazaňského chrámu je zřejmě vůbec první politická demonstrace v ruských dějinách. Shromáždění jsou odhodláni zejména hájit práva studentů a zrušit tzv. dočasná pravidla, která umožňují kteréhokoli politicky aktivního studenta vyloučit ze školy a násilně povolát do armády. Přestože úřady demonstraci původně povolily, smrt ministra Bogolepova všechno mění. Po kolegově smrti se ministr vnitra Dmitrij Sipjagin rozhodne mítinku stůj co stůj zabránit.

„Jsme na náměstí, zpočátku jen hlučný, živý a nervní dav a jinak nikde ani jediný policajt,“ vzpomíná později tehdy dvaadvacetiletý student matematiky Razumník Ivanov. „Pěší i jízdní policie společně s kozáckými oddíly je zatím ukrytá ve dvorech domů kolem náměstí. Všichni čekají na signál. Pak se ozval polední výstřel z děla v Petropavlovské pevnosti – a začalo to... Uprostřed náměstí zavlál nad hustými řadami mladých lidí rudý prapor... a přesně v tom okamžiku se otevřela vrata okolních domů v Kazaňské ulici a na Jekatěrinském kanálu a rovnou do davu se vřítily oddíly kozáků, švihajících kolem sebe hlava nehlava jezdeckými bičíky. Ozývají se první bolestné a zuřivé nářky, všude krev a sténání raněných a nad tím vším rozhořčený křik přihlížejících, které pěší i jízdní policie bila rovnou na chodnících a snažila se je rozehnat.“

Ve zmláceném davu nejsou jen studenti, ale i elita ruské metropole. Gorkij dosvědčuje, že mnozí důstojníci se odmítli podřídit rozkazům petrohradského hejtmana Klejgelse, který masakru velel, a mnoho z nich se pustilo do boje s kozáky. „Vybavuji si jednoho z nich v okamžiku, kdy se prodral kordonem četníků. Byl celý zkrvavený a obličej měl doslova rozšviháný nagajkami,“ píše Gorkij v dopisu svému příteli Antonu Čechovovi. „Jiný muž křičí: Nemají právo nás bít, my jen přihlížíme! Důstojníci po celou dobu masakru vytahovali ženy zpod koní, osvobozovali zatčené z rukou policie a vůbec se chovali skvěle,“ píše Gorkij.

Hlavním hrdinou události u Kazaňského chrámu se stává kníže Leonid Vjazemskij, bývalý astrachaňský gubernátor a člen Státní rady. Jakmile vidí to masové násilí, běží k městskému hejtmanovi Klejgelsovi, rozkřikne se na něj a požaduje, aby tenhle skandál okamžitě přestal, o policejním zásahu mluví jako o zvěrstvu a hejtmana obviňuje, že překročil své pravomoci. Klejgels na to nereaguje.

Student Ivanov zase vzpomíná, jak byli demonstranti rozdrnceni, zmláceni a vytačeni ke schodišti Kazaňského chrámu, po němž se valí nahoru, a celý dav pokračuje dovnitř do chrámu, kde jsou ranění ukládáni na mramorové lavice kolem Kutuzovovy hrobky: „V chrámu zrovna končila nedělní liturgie, již jsme po našem nedobrovolném vstupu přerušili halasem a křikem. Přiběhl k nám diákon, jehož zřejmě vyslal kněz: „Jste lidi, nebo zvířata? Vtrhnete do chrámu, kde zrovna probíhá mše, ani čepice nesmeknete, bezbožníci, a řádíte tady... Že se nestydíte!“ – „Otče diákone, to neřádíme my, ale policie – jen se podívejte na ty krvácející raněné. Policajti nás do chrámu nahnali, sami bychom sem nevtrhli...“

Poté do chrámu vstoupil policejní plukovník a prohlásil, že všichni shromáždění mají půlhodinu na to, aby se rozešli a dokázali tak, že jsou zákona dbalí občané. „Nepřišli jsme na náměstí proto, abychom tu demonstrovali svou občanskou poslušnost a spořádanost!““ vzpomíná Ivanov na reakce z davu.

Po zmíněné půlhodině raněné vynášejí z chrámu ven a odvázejí, kdežto všichni ostatní (500–600 mužů a asi sto žen) jsou zatčeni. Gorkij Čechovovi píše, že podle oficiálních údajů zahynuly čtyři osoby, zmláceno bylo 62 mužů a 34 žen a 54 policistů, četníků a kozáků utrpělo různě těžká zranění. „Na tuhle bitvu do smrti nezapomenu. Všichni se rvali divoce, opravdu zvířecky – obě strany! Kozáci chytali ženy za vlasy a mlátili je nagajkami, jednu mou známou studentku ztřískali jako žito, jiné prolomili lebku a další vyrazili oko. Jenže i když lidi měli huby samou krev, ještě stále nebylo jasné, kdo vlastně zvítězil,“ vzpomíná spisovatel.

Struveho zatkli a poslali do vyhnanství v Tveru, Gorkij se zatčení vyhnul. Kníže Vjazemskij za kladení odporu úředním osobám a provokování nepokojů rovněž skončil ve vyhnanství. Tolstoj, který zrovna dlí v Moskvě, je těmito událostmi zdrcen. A znovu se stydí za to, že Vjazemskij trestu neušel, kdežto jeho dál nechávají na pokoji.

„Vážený kníže Leonide Dmitrijeviči!“ píše čerstvému vyhnanci. „O vašich statečných, ušlechtilých a lidumilných činech 4. března před Kazaňským chrámem ví celé Rusko. Všichni doufáme, že stejně jako my považujete trest, který vám za vaši činnost uložil panovník, výhradně za projev hrubosti a krutosti těch, kdo cara obelhávají. Udělal jste správnou věc a ruská společnost vám za to nikdy nepřestane být vděčná. Pocitu rozhořčení nad hrubým násilím a požadavkům lidskosti jste dal přednost před formální občanskou spořádaností a svým postavením – proto Vaše činy vyvolávají všeobecnou úctu a vděk, jejichž výrazem je i tento dopis.“

Přestože v té době v Petrohradu nebyl, Tolstoj se z celé události nemůže vzpamatovat. Dopis Vjazemskému, stejně jako všechna svá další svolání, nepíše jménem svým, ale jménem všeho lidu. Několik dní nato vzniká jeho

dopis *Carovi a jeho pomahačům*, nejdůležitější Tolstého publicistický text od *Marných snů*, v němž navrhuje tříbodovou politickou reformu:

Zaprvé požaduje, aby se „rolníkům dostalo stejných práv jako všem ostatním občanům“ (mimo jiné aby „byly zakázány nesmyslné a ponižující tělesné tresty“). Zadruhé žádá reformu bezpečnostních orgánů, protože současná všemocná policie jen inspiruje k „udavačství, slídlivství a hrubému násilí“, a také se domáhá toho, aby „nebyl uplatňován trest smrti, který devastuje lidskou mysl, odporuje křesťanskému duchu ruského člověka, přičemž na něj v našem právním řádu původně stejně nebylo pamatováno; je to strašný, Bohem a lidským svědomím zakázaný zločin“. A zatřetí Tolstoj žádá „odstranění všech překážek, jež brání vzdělanosti, výchově a výuce“ (přičemž požaduje, aby byl přístup do škol povolen taky Židům a dalším národnostním menšinám a aby směly být zakládány soukromé školy).

Tolstoj odesílá dopis do Petrohradu, ale ten přirozeně nikdo nikde nezveřejní a naslouchat spisovatelovým požadavkům se taky nikdo z mocných nechystá. Pozorně ho ale studuje petrohradská inteligence, protože se rychle šíří stejně jako všechny zakázané texty. Dopis v zahraničí zveřejnil Čertkov a v Rusku se pak šíří ilegálně.

Alexej Suvorin, přítel Antona Čechova a vydavatel největšího tehdejšího ruského bulvárního listu *Novoje vremja* (Nová doba), si po přečtení tohoto dopisu 29. května do deníku zaznamenal: „Cary máme v současné době dva – Mikuláše II. a Lva Tolstého. Kdo z nich je mocnější? Mikuláš II. s Tolstým nic nezmůže a nedokáže otrást jeho trůnem, zatímco Tolstoj trůnem Mikuláše a jeho dynastie nepochybně třese. Je proklínán a Synod už s ním naložil po svém. Jenže jakmile Tolstoj na cokoli zareaguje, jeho texty se okamžitě vynoří v opisech a v zahraničních novinách. Jen ať si někdo zkusí se Tolstého dotknout jen prstem! Celý svět by se okamžitě rozkřičel a našim ouřadům by nezbylo než stáhnout ocas mezi nohy. Nová doba už přichází a teprve předvede, co v ní dřímá. Zatím nám naznačuje, že vláda je naprosto zmatená a neví, kam dřív skočit – prostě nemá tušení, zda má vstávat, nebo si naopak jít lehnout. Jenže jak dlouho tohle může vydržet? Kéž by člověk před smrtí alespoň věděl, že zvůle je podlomena a že už není zapotřebí vichřice, aby se skácela – postačí obyčejný vítr.“

Vojna a mír ve světě umění

15. března 1901 otevře osmadvacetiletý Sergej Ďagilev noviny a v rubrice *Úřední informace* se dočte, že byl právě propuštěn z ředitelství všech carských divadel – „nenávratně a bez nároku na penzi“, což je asi ta nejděsivější

formulace, jaké se ruský úředník může dočkat. V překladu do jazyka současných reálií to znamená „s ostudou a pošpiněnou reputací“.

Ďagilev nechce věřit vlastním očím: až do tohoto okamžiku se domníval, že má vše pod kontrolou, že ředitelství carských divadel mu už každou chvíli musí padnout k nohám a že na jeho straně je jak sám panovník, tak řada dalších vlivných osobností. Jenže teď stačilo jediné škrtnutí pera jeho svěhlavého nadřízeného – a vše se kácí!

Až do tohoto jitra byl Ďagilev šéfredaktorem hned dvou módních petrohradských časopisů. Jeden z nich, estétský *Mir iskusstva* (Svět umění) si vymyslel on sám a vydává ho za peníze miliardáře Savvy Mamontova i několika dalších sponzorů. Tím druhým byl státní polooficiální *Ježegodnik impertorskich těatrov* (Ročenka carských divadel). Uznání metropole si Ďagilev samozřejmě zasloužil prvním zmíněným počinem.

Roku 1898 šestadvacetiletý absolvent právnické fakulty Ďagilev společně s přítelem a kolegou z ročníku Alexandrem Benuou sehnali peníze, za které hodlali vydávat časopis o moderním umění. Dva mladí právníci se rozhodli hodit rukavici tradiční ruské kulturní společnosti. Tradiční ruské výtvarné umění, reprezentované dílem realisticky tvořících *peredvižníků*, jim připadalo nudné a zastaralé. Ďagileva a Benuu naprosto nezajímala ani politika, ani sociální problematika kupříkladu v Repinově či Vereščaginově díle. Oni chtěli podporovat vše nové, módní a provokativní jako na západě a svůj časopis věnovat právě takovým věcem. V květnu 1898 Ďagilev a jeho mecenáš Mamontov poskytnou tisku společný programový rozhovor: „Tato revue musí v našem uměleckém světě způsobit skoro stejný převrat, jako způsobí mezi publikem, jež až doposud konzumovalo zbytky výtvarných proudů, které už Evropu nudí,“ prohlásil velmi troufale příští šéfredaktor.

Členy redakce časopisu *Mir iskusstva* se stávají také Ďagilevův šestadvacetiletý bratranec a milenec Dima Filosofov a pětatřicetiletý výtvarník Lev Bakst. Ve stejné době Ďagilev pořádá výstavy moderních malířů – svých přátel Benuy a Baksta, ale také Michaila Vrubela.

Jak těmito výstavami, tak už prvním číslem časopisu se Ďagilev dokáže citelně dotknout starší generace ruských umělců. Naštěstí se neurazí všichni: třeba nejrenomovanější ruský malíř Ilja Repin se k omladině staví s velkými sympatiemi, a dokonce slíbí, že časopisu bude posílat své články. Zato klasický krajinář Vasilij Polenov je vzteky bez sebe. Jménem rozhněvaných starců promlouvá i nejvlivnější ruský literární kritik Vladimir Stasov, jinak blízký přítel Lva Tolstého i v té době již zesnulého Fjodora Dostojevského. Ten je rozhořčen zejména myšlenkovou nezralostí a nesmyslností mladé tvorby (a je pravda, že ta žádný sociálně-politický obsah nemá). „Orgie zpustlosti a šílenství“, „dekadentní nesmysly a ohavnosti“ – takové jsou Stasovovy

odsudky všeho, oč usiluje *Mir iskusstva*, a šéfredaktora časopisu Ďagileva překřtí na „dekadentního principála“.

Hněv starých pánů zájem o Ďagileva a jeho tým významně zvyšuje, ovšem na druhé straně odrazuje sponzory. Peníze docházejí a poskytnout další příspěvky včerejší patroni odmítají. Pomoc v tuto chvíli přichází z opravdu nečekané strany: mladé provokatéry se rozhodne podpořit Valentin Serov, což je malíř stojící zcela mimo Ďagilevovy kruhy. Ve svých pětatřiceti je to nejžádanější ruský portrétista, který je velmi populární i u dvora. Na jaře roku 1900 pořizuje podobiznu Mikuláše II. a během práce panovníkovi líčí Ďagilevovy problémy. „Já se tedy ve financích nevyznám,“ poznamenává naivně Serov. „Já taky ne,“ přidává se k němu car. Jenže hned nato vydá pokyn, aby *Mir iskusstva* dostal podporu ve výši patnácti tisíc rublů.

Panovnickova pomoc Ďagileva nečekaně promění z marginálního rebela v uznávaného novátora. Jakmile kulturní činovníci vycítí, že *Mir iskusstva* získává na společenské prestiži, začínají si Ďagileva daleko víc všímat a už na podzim ho vyznamenají důležitou funkcí: stává se inspektorem pro mimořádné úkoly při ředitelství carských divadel. Jeho povinností se stává i vydávání ročenky a podaří se mu proměnit oficiální almanach v krásnou uměleckou publikaci.

Ďagilevova kariéra je blesková. Vymýšlí si stále nové překvapivé projekty a rozhodne se například, že jako režisér sám ztvární Delibesovu *Sylviiu*. Ředitel carských divadel Sergej Volkonskij mu to schválí, ale z obavy, aby se na něj nevrhla „kulturní veřejnost“, do oficiální zprávy napíše, že inscenátorem bude on sám, a o Ďagilevovi se vůbec nezmíní.

Ambiciózní mladý muž však ustupovat nehodlá. Má za to, že nad ním drží ochrannou ruku sám panovník, a tak svým nadřízeným sděluje, že pokud mu inscenace nebude svěřena oficiálně, na Delibesově baletu dělat nebude a zanechá i práce na nové divadelní ročence. Filosofov, Bakst a Benua ho podpoří a slibují mu, že případně odejdou společně s ním. Tahle mladá garda si je jistá svou nedotknutelností, vždyť jeden z velkoknížat, který s Ďagilevem otevřeně sympatizuje, o něm carovi trvale referuje a koneckonců i sám Mikuláš II. je toho názoru, že „není důvod, aby Ďagilev odcházel“. Jenže kulturní činovníci jsou nakonec důslednější než nestálý car, a tak se Ďagilev o svém vyhazovu dozví až z novin.

Hipsteri 20. století

8. října 1901 přichází k Pobedonoscevovi skupina mladých lidí. Mladí samozřejmě připadají jemu samotnému – je jim všem něco přes třicet a jsou to

tedy panovníkovi vrstevníci. Sami sebe považují za známé novináře, ale v přítomnosti šedé eminence ruské říše poněkud ztrácejí glanc. Nejstaršímu z nich je už pětadvacet a právě on je ze všech nejplášší a zpočátku nepronese ani slovo. Jde o Vasilije Rozanova, budoucího známého filozofa a publicistu. Nejmladší je naopak devětadvacetiletý Dima Filosofov. Za skupinu ale mluví převážně pětadvacetník Dmitrij Merežkovskij.

Na schůzce chtějí dosáhnout povolení veřejných debat mezi petrohradskou intelektuální elitou a pravoslavným duchovenstvem. Snaha je to na první pohled opravdu naivní: v zemi spolehlivě funguje církevní cenzura, náboženské otázky se nikde probírat nesmějí a žádná Tolstého kniha věnovaná náboženství taky nesmí legálně vyjít. A najednou k hlavnímu potlačovateli svobod v zemi přijdou tihle mladí muži a žádají ho, aby zrušil jeden z hlavních zákazů, o který se navíc on sám zasloužil. Hlavního ideologa cenzury prosí, aby zavedl alespoň omezenou svobodu slova a svobodu shromažďování. A Pobedonoscev je nevyžene.

Je to možná zvláštní, ale pro tyto mladé muže Pobedonoscev ani zdaleka není takové monstrum, jak ho vnímá starší generace ruské inteligence. Staří pánové, jejichž mládí a počínající zralý věk spadá do období reforem Alexandra II., tedy dnešní šedesátníci a sedmdesátníci, jsou velmi zpolitizovaní: neustále sepisují a poté nahlas předčítají nekonečné stati o politice a rokují o vládě, cenzuře i tisku. Neodmyslitelným znamením starší generace je dělení na tábory a pátrání po těch, „komu ruku nepodám“.

Ve srovnání s těmito slavnými petrohradskými intelektuály se generace 90. let chová mimořádně apoliticky. Mnozí mladí vzdělanci často přijeli do metropole z provinčního prostředí, ale zaběhané pořádky respektovat nehodlají. Mladá Merežkovského choť Zinaida Gippiusová píše, že s manželem chodí jak k Pleščejevovi, tak k Majkovovi, a dokonce i k Polonskému – jen aby okolí demonstrovali naprostou absenci nějakých politických předsudků. Jednou na jakési návštěvě zahlédne šedovlasého starého pána, ale nepozná ho. On si ji naopak pozorně prohlíží – jako by ji studoval. Teprve když odejde, Zinaida se hostitele zeptá, kdo byl ten zvláštní muž, a dozví se, že sám Pobedonoscev.

Když přijde na audienci k vrchnímu prokurátorovi Merežkovskij, už samozřejmě ví, s kým má tu čest, ale žádným předsudkům nepodléhá: rozhodně to pro něj není středověký inkvizitor, který před půlrokem vyobcoval Tolstého z církve. Ostatně tahle módní omladina ke starci Tolstému nijak zvlášť nevzhlíží.

Pobedonoscev sleduje tuhle společnost zcela bez zájmu, ale řekne si, že klacky pod nohy jim zatím házet nebude. Posílá je všechny za metropolitou Antonijem – ať rozhodne on. Mladí intelektuálové se tedy od něj rozjedou

rovnou do kláštera Alexandra Něvského. Přemluvit liberálního metropolitu poté, co svolil Pobedonoscev, bylo nakonec docela snadné.

Veřejné diskuse o náboženství si vymyslela právě Zinaida Gippiusová, jinak módní novinářka (která oficiálně nosí manželovo příjmení, ale publikuje obvykle pod dívčím). V září 1901 pár dní před audiencí u Pobedonosceva se Zinaida s Dmitrijem procházejí po lese nedaleko svého letního domu u Lugu a mluví o nadcházejícím podzimním návratu do města. „Co budeme dělat během zimy? Chceš pokračovat v těch besedách?“ ptá se Zinaida manžela a ten přikývne.

„Besedami“ Gippiusová míní každotýdenní schůzky petrohradské bohémy v jejich bytě na Litějně třídě č. 24, v Muruziho domě. K Merežkovským na tuto adresu chodívali nejznámější mladí novináři a literáti včetně Sergeje Ďagileva a jeho přátel: Filosofova, Benuy, Baksta, Lansereho a dalších. Každou středu se pak celá společnost, tedy i Merežkovští, schází u Ďagileva, v redakci časopisu *Mir iskusstva*, která sídlí přímo v jeho obrovitém bytě. Byty Ďagileva a Merežkovských jsou dvě nejdůležitější adresy tehdejšího Petrohradu, kde se scházejí ti nejzajímavější lidé a kde se vedou nejpoutavější debaty o umění, literatuře, náboženství – zkrátka o všem kromě politiky. Politikou a sociálními otázkami tito hipsteři opovrhují a přenechávají je starcům, kteří docházejí k Pleščejevovi, Majkovovi a Polonskému.

Sergeje Ďagileva zajímá především umění, Dmitrije Merežkovského zase náboženství a filozofie, ale bouří se společně – ne proti státní moci, nýbrž proti starší generaci, proti nudnému sociálnímu patosu, proti staromódní publicistice. Středem jejich zájmu jsou oni sami.

Merežkovskij v té době pracuje na své trilogii *Kristus a Antikrist*, jejíž první dvě části už stihl vydat. Manželé se soustřeďují výlučně na toto téma, na snahu „konstituovat otevřenou, pokud možno oficiální společnost lidí konfese a filozofie, kteří by se zcela svobodně zabývali otázkami církve a kultury“.

Za železnou oponu

„Svět duchovenstva pro nás byl světem zcela novým, o němž jsme nic nevěděli,“ vzpomíná Zinaida Gippiusová. „Měli jsme pocit, že Něvskou třídu za Mikulášovým (Moskevským) nádražím dělí železná opona a smáli jsme se tomu: Co je za tou oponou, po cestě k Alexandro-Něvskému klášteru? To jsme nevěděli, to byla *terra incognita*.“

Jediný muž z tohoto bohémského spolku, který se s představiteli kléru osobně znal, byl Vasilij Rozanov – rovněž známý novinář a kritik, jinak ovšem člověk tak trochu odjinud. Rozanov skoro pořád jakoby šaškuje, ironizuje

sám sebe a tím provokuje a „trolí“ jak své společníky v debatách, tak i čtenáře. Neustále boří šablony a stereotypy a vysmívá se absolutně všem, zejména pak sobě samému. Nepovažuje za nevkusné psát ohavnosti o známých – a co v oněch dobách vypadá obzvlášť extravagantně – přiznávat ve svých textech velmi nelichotivé věci i o sobě samém. Rozanov se ve svých úvahách nevyhýbá ani protimluvům a často naráz hájí vyložené protichůdné stanoviska: „Morálka? Vlastně jsem nikdy ani pořádně nevěděl, jak se to slovo správně píše...“

Rozanovova odióznost je zčásti dána jeho osobním traumatem: byl ženat s Apollinarií Suslovovou, někdejší milenkou jeho literárního idolu Fjodora Dostojevského. Tato žena byla o šestnáct let starší než Rozanov a po celých sedm let společného života ho tyranizovala, bila a nakonec opustila, ovšem aniž by se s ním oficiálně rozvedla, takže s novou ženou, s níž měl pět dětí, musel žít jen v občanském svazku.

Rozanov není žádný bonviván z nóbl společnosti a žije dosti chudě: dokonce i jako již zavedený novinář je stejně nucen přivydělávat si jako úředníček na kontrolním úřadu a ve volném čase psát své přecetné články, a to i do periodik, jež se příliš dobré pověsti netěší. („Je třeba vydělat dětičkám na mlíčko,“ omlouvá svůj poněkud bizarní novinářský záběr sám Rozanov.)

Pro manžele Merežkovské spočívá Rozanovova cena v tom, že k němu domů nechodí jen petrohradská bohéma, ale i kněžstvo. Právě u něj se pokoušejí prozkoumat terén pro svůj nový projekt. Jak říká Gippiusová, právě tam „se postupně prošlapala cestička za onu neprostupnou oponu“.

První setkání Nábožensko-filozofického sdružení se koná 29. listopadu v malém sále Zeměpisné společnosti. Přímo v sále přitom stojí obrovská socha, již společnosti darovala nedávno skončená expedice, ale aby účastníky shromáždění nerušila, je celá omotaná látkou. Zinaida Gippiusová podle obrysů předpokládá, že by to mohl být Buddha – a právě takhle o soše mluví ve všech svých vzpomínkách. Mýlí se však. Zvědavý Alexandr Benua se rozhodne ověřit si, kdo je němým svědkem jejich debat... a zjišťuje, že to „vůbec není Buddha, ale strašlivý mongolský šajtan, obrovitý, chlupatý a s děsivými rohy a tesáky“.

Všem shromážděním předsedá spolehlivý člověk, rektor Duchovní akademie episkop Sergij (Starogorodskij). O dva a čtyřicet let později, za Velké vlastenecké války, se stane „stalinským“ patriarchou moskevským a vši Rusi. Roku 1901 je mu ale teprve čtyřiatřicet let a reprezentuje stejnou generaci jako Gippiusová a Merežkovskij, i když je de facto pravou rukou politického předáka z minulého století – Konstantina Pobedonosceva.

Na tato setkání začnou chodit skoro všichni nejvyšší hodnostáři Ruské pravoslavné církve, takže se tu odehrává učiněná intelektuální revoluce:

kulturní elitě země se poprvé dostává možnosti diskutovat s představiteli moci – ne sice státní, leč alespoň církevní. Z formálního hlediska tato shromáždění nejsou považována za veřejná, takže nevyžadují ani policejní dohled. V jakémkoli jiném případě by diskusi musel být přítomen policista, který by ji mohl kdykoli přerušit a ukončit. Chodit na setkání mohou jen členové sdružení, jenže zakladatelé, tedy Merežkovští a spol., rozdávají členské legitimace každému, kdo projeví zájem.

Liberální petrohradský mainstream na sdružení poněkud zahlíží, vzpomíná Gippiusová, protože vše, co nějak souvisí s církví, liberálům připadá zpátečnické a reakční. Na druhé straně, říká Zinaida Gippiusová, liberální společnost hlavního města považuje za zpátečnické a reakční vše nepolitizované, tedy i mladé estéty a idealisty z *Míru iskusstva*.

Špatný mnich

Stejně jako Merežkovskij s přáteli docházejí do Pobedonoscevovy pracovny i mladí prosebníci. V létě 1898 ministra církve navštívil třeba zoufalý mladý duchovní z Poltavy, který by velmi rád studoval na Petrohradské duchovní akademii, v jejímž čele stojí budoucí patriarcha episkop Sergij. Mladý kněz má v rukou pouze naprosto neuspokojivé vysvědčení, které dostal po abso-lutoriu semináře. S takovým hodnocením by se snad mohl stát vesnickým popem, ale rozhodně to nestačí k přijetí na akademii. Prosebník chápe, že bez osobní Pobedonoscevovy intervence je pro něj cesta k dalšímu vzdělání uzavřena. Na „ministra církve“ dlouho čeká v prázdné pracovně.

„Co si přejete?“ ozval se za mnou zničehonic hlas,“ vzpomíná kněz. „Otočil jsem se a spatřil ‚velkého inkvizitora‘, který potichu vstoupil tajnými dveřmi, maskovanými závěsem. Byl střední postavy, vyzábělý, lehce přihrblý a oblečený do černého kabátce.

„Co je zač váš otec? Jste ženatý? Máte nějaké děti?“ Otázky se na mě jen sypaly, přičemž jeho hlas byl suchý a úsečný. Odpověděl jsem tedy, že mám dvě děti.

„Ale! Tak to se mi nelíbí!“ zvolal. „Co budete za mnicha, když máte děti? To byste věru byl špatný mnich! A já pro vás nemůžu nic udělat...“ řekl a okamžitě ode mě odstoupil.“

Mladého kněze Pobedonoscevova příkrost šokuje, ale hned za ním začne křičet: „Vaše Excelence! Musíte mě vyslechnout, pro mě je to otázka života a smrti. Jediné, co mi teď zbývá, je zahloubat se do vědy, abych se naučil pomáhat lidem. S odmítnutím se smířit nemůžu...“

V prosebníkově hlase zaznívá takové zoufalství, že to Pobedonosceva zarazí. Jeho hněv se mění ve shovívavost a začíná se prosebníka vyptávat:

„Připomeňte mi nejdřív své jméno.“

„Georgij Gapon,“ představí se mladý muž. Pobedonoscev si už před jeho příjezdem přirozeně návštěvníka prověřil a o mladíkovi ledacos věděl. Třeba i to, že příčinou všech jeho problémů byl fakt, že šlo o vášnivého tolstojovce.

Špatné vysvědčení Gapon v poltavském semináři vůbec nedostal proto, že by se špatně učil: naopak, byl to nejlepší žák, ale až příliš troufalý. Když mu bylo sotva patnáct, dal mu jeden z učitelů poltavského kněžského semináře, významný tolstojovec, a dokonce přítel hraběte Ivan Tregubov, přečíst spiso-
vateľovy náboženské traktáty. Tyto knihy měly na mladého duchovního mimo-
řádný vliv: „Poprvé jsem pochopil, že podstata církve a víry nespočívá ve vnějších projevech, ale že důležitější je duch, že tu nejde o obřady, ale o lásku k bližnímu,“ vzpomíná Gapon. Do Tolstého filozofie se zhloubal natolik, až si rozhod-
nutí stát se knězem rozmyslel. Když byl varován, že by mohl přijít o stipendium, demonstrativně se ho zřekl sám a začal si na studium vydělávat kondicemi.

Když Gapon seminární studia dokončil, rozhodl se pro sňatek a jeho bu-
doucí žena ho postupně přesvědčila, že knězem klidně být může, aniž by
zradil své ideály: „Doktor léčí tělo, ale kněz posiluje duši,“ říkala mu, „což lidé
potřebují mnohem víc než léčení těla.“ Na to namítal, že jeho zásady jsou
v rozporu s učením pravoslavné církve, ale žena opáčila, že na tom nesejde,
protože „důležité není být věrný pravoslavné církvi, ale Kristu, který je
ideálem služby lidstvu“.

Gapon tedy v sobě spojil obojí a stal se tolstojovským knězem. Téměř pět
let sloužil ve vesnickém hřbitovním kostelíku a postupně získal takovou po-
pularitu, že za ním přicházely i ovečky ze sousedních farností. V roce 1898
však jeho žena zemřela a Gapon se rozhodl, že začne nový život. Své malé
děti svěřil rodičům a rozjel se do Petrohradu – prosit přímo Pobedonosceva
o přímluvu, aby mohl být mimořádně přijat na Duchovní akademii.

Veškeré kontakty s pravoslavným establishmentem v Gaponovi vyvolávají
jen odpor a zděšení. V kyjevském Trojicko-Sergijevském klášteře, kde se za-
staví cestou do Petrohradu, narazí na svitu moskevského metropolity sklá-
dající se z „tlustých mnichů“, kteří během svaté liturgie nevázaně žertují.
„Jejich licoměrnost v chrámu kazatele pravdy sv. Sergije mě rozhořčila na-
tolik, že jsem odešel, ještě než pobožnost skončila, aniž bych poklekl před
svatými ostatky, protože učinit něco takového před očima těch farizeů bych
považoval za svatokrádež,“ vzpomíná Gapon.

Než se v Petrohradu dostal k Pobedonoscevovi, zamířil k jeho zástupci
Sablerovi, který za svou kariéru vděčil tomu, že „ještě jako student petro-
hradské univerzity pravidelně navštěvoval všechny chrámy, kam chodil
i Pobedonoscev, postavil se vždy tak, aby na něj ministr církve dobře viděl,
a horoucně se modlil“.

„Je nám známo, jak nepatříčně jste se choval v semináři,“ vítá Gapona Pobedonoscevův zástupce, „a víme, jaké myšlenky jste v té době šířil. Episkop mi ale napsal, že od chvíle, kdy jste se stal knězem, jste se naprosto změnil a těch svých dřívějších hloupostí zanechal. Ano, ano, přijmeme vás a doufáme, že se nebudete zabývat ničím jiným, než jak se stát věrným sluhou církve, a budete pracovat jen pro ni.“ Gapon přikývne. Je rozhodnut utajit před církevními hodnostáři své skutečné názory, a tak je na Petrohradskou duchovní akademii přijat.

Už po roce je však výukou naprosto zklamán, protože vidí, že jeho sny se nenaplnují: chodí sice s ostatními popy na setkání s dělníky z petrohradské periferie, ale jeho kolegové se většinou omezují jen na líčení scén posledního soudu. Přichází tedy s vlastními návrhy, ale jeho církevní představení jsou proti. Upadá do deprese.

„Cítil jsem, že má práce neodpovídá mým názorům a že pro lidi, které mám jen poučovat, nemůžu nic pořádného udělat. Celý zoufalý jsem tedy misionářskou práci opustil. Začal jsem snít o poklidném životě v nějakém klášteře v lůně přírody, kde bych se mohl upřímně modlit. Mým duševním a fyzickým zdravím tohle vše natolik otrásl, že se mí vážně znepokojení přátelé, k nimž se připojila i akademie, složili, abych mohl být odeslán někam, kde bych se spolehlivě zotavil.“

Lékaři mají v jeho případě podezření na tuberkulózu, a tak ho pošlou na léčení na Krym. On se ovšem neusadí někde na opravdovém venkově, ale v klášteře nedaleko Jalty, nejluxusnějšího města celé říše. V té době je to centrum ruského světského života. Palác Livadija je letní rezidencí panovníka, což znamená, že na letní pobyty se sem sjíždí celý dvůr. „Na dohled nádherných domů, honosících se bohatstvím a velkolepostí, živořily tisíce hladových, netečných a zcela nezajištěných bytostí. Vnímavého člověka musí tohle město ohromit právě kontrastem mezi nádhernými paláci v centru a děsivými chatrčemi na předměstí,“ píše Gapon. Sám se ovšem o paláce zajímá přinejmenším stejně jako o chatrče a navazuje kontakty jak s periferními ubožáky, tak s bohémou, která tu tráví dovolenou. Nejbližší má nakonec k Vasiliji Vereščaginovi, což je v té době ve světě nejznámější ruský malíř.

Vereščagin je opravdu na vrcholu slávy a na rozdíl od většiny svých kolegů je to člověk nanejvýš politický. O sto let později by se nejspíš stal fotoreportérem, protože i ve své době se specializoval na cesty po místech nejtvrdších válečných konfliktů, kde se snažil vše, co viděl, zachytit na svých plátnech. Jeho protiválečné obrazy se vystavují po celém světě, jenže doma je obviňován z nedostatku vlastenectví a sympatií k nepříteli.

Když bylo Vereščaginovi dvaatřicet a uspořádal v Petrohradu svou první výstavu, příští car Alexandr III. o něm prohlásil, že „jeho tendenčnost je

přímo odpudivá, protože nepodporuje ruské národní sebevědomí a dá se z ní vyvodit jen jedno jediné: buď je Vereščagin dobytek, anebo naprostý blázen“. V létě 1899 je malíři už sedmapadesát a ke Gaponovi se chová vyloženě otcovsky.

„Jasně vidím, že také vy jste prožil nějaké trauma, a rád bych vám řekl, co si o tom myslím: Odložte kněžské roucho!“ přesvědčuje malíř kněze během společné procházky. „To k ničemu nepotřebujete... Ve světě je tolik práce, která si vyžaduje veškerou naši energii!“ Gapon ho neposlechne, kněžské roucho neodloží, a jakmile se trochu postaví na nohy, v říjnu 1899 se vrací do Petrohradu. Vereščagin opět vyráží na cesty. Nejdříve na Filipíny, pak do USA a na Kubu a o čtyři roky později také do Japonska.

Přípravy k odchodu

V srpnu 1901, tedy půl roku po exkomunikaci, Tolstoj vážně onemocní. Rodina se začíná bát, že další zimu už nepřežije. Je tedy rozhodnuto, že se přesune na Krym, protože tamní klima by starého pána mohlo uzdravit.

Velká obdivovatelka spisovatelovy tvorby hraběnka Paninová mu zapůjčuje svou velkolepou rezidenci v Gaspře, která na jedné straně sousedí s krymským panstvím knížat Jusupovových, nejbohatších Rusů, a z druhé strany se rozkládá Aj-Todor, krymské sídlo carova přítele z dětství, velkoknížete Alexandra Michailoviče (v rodině zvaného Sandro). Kousek odtud je pak carská rezidence Livadija. Vyhnanec z církve tedy odjíždí do nejelitnějšího letoviska celé Ruské říše.

Tolstoj se přesouvá vlakem. Cestou, během zastávky vlaku v Charkově, se dočká ovací – ty jsou ostatně během tohoto roku běžné. Třeba petrohradská společnost reaguje na vyobcování Tolstého z církve tím, že se jeho ctitelé shromáždí v obrazárně před Repinovým portrétem slavného spisovatele a uspořádají hlučnou ovaci. Hned poté je portrét odstraněn a výstava pro jistotu předčasně ukončena.

O Tolstého cestě na Krym se stručně zmiňuje *Petěrburgskaja gazeta* (Petrohradské noviny) a ministr vnitra Sipjagin kvůli tomu zakazuje maloobchodní prodej tohoto čísla novin. Jak si do deníku zaznamenává nakladatel Suvorin, ministr se na Tolstého urazil kvůli tomu, jak je zmiňován v jeho *Dopisu carovi a jeho pomahačům*. Tolstoj tu skutečně psal, že šéf rezortu vnitra se věru mylí, pokud si myslí, že když „police zavčasu rozežene dav a zavčasu do něj začne střílet, tak bude naprostý klid a pořádek“.

Mladý spisovatel Alexej Peškov má méně štěstí než hrabě Tolstoj: už v dubnu stane za svůj článek o „kazaňské bitvě“ před soudem, jehož ortel je

jasný – vyhnanství v jednom újezdním městě v Nižněgorodské gubernii (tedy nepřiliš daleko od domova, ale dostatečně daleko od míst masových sročení lidu). Peškov-Gorkij se odvolává a žádá, aby si s ohledem na onemocnění tuberkulózou mohl vyhnanství odbýt na Krymu. To je mu povoleno, ovšem s dodatkem, že to nesmí být v Jaltě, tedy ve velkém městě v dosahu petrohradské elity. Jenže právě v Jaltě v té době žije Anton Čechov a do Gaspry se přistěhuje Lev Tolstoj. Gorkij si vybere domek nedaleko Alupky, hned vedle Tolstého a sídel ruských velkoknížat.

Tolstého zdraví se na Krymu dál zhoršuje. Nakonec se dočká diagnózy „malárie“, což je v té době smrtelně nebezpečná nemoc. Spisovateli je třiasmdesát let; je si jist, že co nevidět zemře, a o svém stavu hovoří jako o „přípravách k odchodu“ – vůbec nevstává z postele a zmítá jím horečka. Rozloučit se s velkým spisovatelem přijíždí každý, kdo se odváží.

12. září Tolstého navštíví Anton Čechov. Hned poté se na sousedské návštěvě zastaví i vzdálený strýc samotného cara velkokníže Nikolaj Michailovič, jemuž je stejně jako Čechovovi teprve dvaatřicet a těší se pověsti nej-osvícenějšího člena panovnické rodiny, historika a spisovatele. Tolstoj vůbec nechápe, co od něj panovníkův příbuzný očekává. Když se Tolstoj alespoň trochu zotaví, Čechov s sebou přivede také Maxima Gorkého. A pak spisovatele poctí návštěvou ještě jeden klasik – nejvýznamnější ruský reportér, osmačtyřicetiletý Vladimir Korolenko.

Tolstoj je o dvaatřicet let starší než Čechov, a dokonce o čtyřicet let starší než Gorkij. Považuje je oba za nejlepší ruské mladé spisovatele a chová se k nim velmi vlídně a protektorsky: „Jsem rád, že se mi Gorkij i Čechov tak zamlouvají – obzvlášť ten první,“ poznamenává si po jejich návštěvě 29. listopadu.

Stran „odchodu“ se Tolstoj zmýlil – nemoc ustupuje. Tři velcí ruští spisovatelé tráví zimu 1901–1902 společně. Gorkij právě píše svou nejslavnější divadelní hru *Na dně*, která mu přinese světový věhlas. Čechov už má promyšlen svůj poslední divadelní kus, *Višňový sad*, a pouští se do práce, která bude trvat plné tři roky. Tolstoj zvolna dopisuje *Hadži Murata*, ale v myšlenkách je kdesi hodně daleko.

Dva spisovatelé a dvě herečky

Čechova i Gorkého pronásleduje tuberkulóza, a tak už několik let oba tráví většinu roku právě na Krymu. Čechov se tu snaží strávit fiasko některých svých her, třeba petrohradské představení *Racka* z roku 1896, které publikum vypískalo. Dramatik tehdy odcestoval na Krym a o případné další inscenaci nechtěl ani slyšet.

Nicméně Čechovův přítel, režisér Vladimir Němirovič, ho o dva roky později přemluví, aby souhlasil s novou inscenací hry v Moskvě. Spisovatel dobře zná nové divadlo, jehož zakladateli se stali právě Němirovič a jeho partner Konstantin Alexejev (který v divadelním světě užívá pseudonymu Stanislavskij), a tak nakonec souhlasí. Čechovovi se navíc velmi líbí tehdy třicetiletá členka souboru divadla Olga Knipperová, která má v novém představení hrát hlavní roli. „Kdybych žil v Moskvě, oženil bych se s ní,“ říká Čechov zdánlivě žertem.

Inscenace *Racka* na prknech MCHATu je přímo triumfální a Knipperová se stává nejzářivější hvězdou divadelní Moskvy. Roku 1900 právě kvůli Čechovovi, který už poloostrov neopouští, uspořádá zájezd na Krym. Ten je s *Rackem* nesmírně spokojen a společně s Gorkým chodí i na všechna ostatní představení divadla. Po Ibsenově *Hedě Gablerové* se jdou společně s Gorkým seznámit s představitelkou hlavní role Marií Andrejevovou.

„K čertu! K čertu... já vůbec nechápu, jak to děláte, že hrajete tak báječně!“ žasne tváří v tvář herečce mladý, ale už velmi módní autor a silně jí potřásá rukou.

„A já na něj celá rozrušená zírám a mám obrovskou radost, že se mu to líbilo. Všechno mi na něm připadá zvláštní: to jeho ‚k čertu!‘ nebo třeba oblečení – vysoké boty a volná rozepnutá halena – rovné dlouhé vlasy a zvláštní mi připadají i dosti hrubé rysy tváře a narezlý knír,“ vzpomíná Andrejevová. „Jenže to už na mě mezi dlouhými řasami pohlédly blankytné oči, rty se vytvarovaly do okouzlujícího úsměvu, a najednou mi připadal tak strašně krásný, že mi až srdce v těle radostí poskočilo. Nene! Je přesně takový, jaký má být – díky Bohu!“

Hned po seznámení se začínají scházet stále častěji. Příště za ní Gorkij přijde se svým přítelem, dvaadvacetiletým pěvcem Fjodorem Šaljapinem, s nímž se starají o peněžní sbírku pro duchoborce a chtějí tak Tolstému pomoci odeslat pronásledovanou sektu do Kanady.

Čechov se zase stále častěji schází s Olgou Knipperovou; v roce 1901 se vezmou a líbánky spolu tráví v tuberkulózním sanatoriu v Baškirsku. Ostatně jejich cesty se poměrně brzy v zásadě rozcházejí: on tráví většinu času v Jaltě, ona je plně zaměstnána divadelní prací v Moskvě.

Tolstoj se k mladým kolegům chová vřele a shovívavě, ale umí být i kritický. O *Rackovi* například říká: „Napovídá se tam toho ažaž, ale člověk vůbec nechápe, k čemu je to dobré. Celá Evropa přitom volá bravo! Čechov je ze všech nejnadanější, ovšem *Racek* se mu vyloženě nepovedl.“ Když mu Gorkij předčítá úvodní scény hry *Na dně*, Tolstoj pozorně naslouchá, ale pak se zeptá: „A proč to všechno píšete?“

Přes veškerou přízeň Tolstého vůči těmto spisovatelům se před ním jak Čechov, tak Gorkij doslova třesou. Čechov před každou návštěvou u hraběte

velmi úzkostlivě vybírá, co si vzít na sebe: „Jen si uvědomte,“ říká Gorkému, „že to právě on napsal: Anna cítila, jak její oči ve tmě září.“

„Jednou jsem ho viděl jako snad ještě nikdo na světě,“ vzpomíná jindy Gorkij. „Šel jsem k němu do Gaspry po mořském břehu a pod panstvím Jusupovovým, mezi kameny až u samé vody jsem zahlédl jeho drobnou, poněkud neforemnou postavu v jakýchsi šedých pomačkaných hadrech a se slamákem na hlavě. Sedí s bradou zabořenou do dlaní, mezi prsty mu vlají stříbrné vousy, dívá se na moře a k nohám mu poslušně a lísavě přibíhají malé zelenavé vlnky, jako by o sobě tomu starému čaroději chtěly něco vyprávět. A najednou mi připadalo, jako bych na okamžik ztratil rozum: pocítil jsem, že by se mohlo stát, že se zvedne, mávne rukou – a moře znehybní a zeskelnatí, kdežto kameny ožijí a rozkřičí se, načež vše kolem zahlasí a různohlas začne promlouvat o sobě, o něm i proti němu. Jen tak slovy se vůbec nedá vyjádřit, co jsem v tu chvíli cítil, ale v duši jsem pocítil nadšení i děs, až to vše nakonec splynulo ve šťastnou myšlenku: Dokud je na světě tenhle člověk, tak tu nejsem sirotek!“

Ateista Gorkij má tendenci Tolstého skoro zbožštit: „Podobá se bohu, ovšem ne Sabaothovi či nějakému Olympanovi, ale takovému ruskému božstvu, co ‚sedí na javorovém trůně, pod lípou zlatavou‘. Nevypadá příliš vznešeně, ale možná je mnohem prohnanější než všichni ostatní bohové. A tak i já, člověk nevěřící, na něj neznámo proč hledím opatrně a tak trochu s obavami, dívám se a napadá mě: Tento člověk se podobá bohu!“

Podle Gorkého se před Tolstým rozestupují nejen vlny, ale i členové panovnických rodin. Vzpomíná například, jak se jednou Tolstoj vracel do Gaspry a zjistil, že se v cestě nedá pokračovat, protože přímo uprostřed stojí tři velkoknížata a carovi strýcové: Alexandr Michailovič neboli Sandro, Georgij Michailovič a Petr Nikolajevič. „Tolstoj na Romanovovy upřel přísný, pánovitý pohled,“ popisuje to Gorkij. Romanovci se odvrátili, ale kůň jednoho z nich několikrát přešlápl na místě a pak uhnul kousek stranou, aby Tolstoj mohl v cestě pokračovat. „Samozřejmě mě poznali, pitomci, ale jen kůň pochopil, že je třeba klidit se Tolstému z cesty,“ komentoval to hrabě později.

„Ljovočka umírá“

V lednu 1902 se Tolstoj během dlouhé procházky za studeného větrného dne nachladil a dostal zápal plic. Rád by psal, ale zdraví mu to nedovolí.

26. ledna si Sofie Andrejevna do deníku zaznamenává: „Můj Ljovočka umírá!“ 27. ledna noviny píšou o Tolstého „nebezpečné, a jak se zdá, bezděnné nemoci“. Suvorin si v Petrohradu do deníku zapisuje, že všichni kolem

hovoří jen o Tolstého zdraví. Sám posílá telegram Čechovovi a v tom se táže: Jak je na tom Lev Nikolajevič? Ten mu odpovídá, že jde o „nebezpečný zápal plic, ale stále je tu naděje“. Teprve později jeden známý Suvorinovi vysvětluje, že se mu náhodou podařilo získat přímo z Krymu zajímavou informaci: Všechny dopisy i telegramy, v nichž se zmiňuje Tolstoj, se na příkaz ministerstva vnitra zabavují, takže se o něm nejenže nesmí psát v novinách, ale dokonce ani soukromě korespondovat.

Mimoto, připomíná dále Suvorin, spatří světlo světa několik důležitých direktiv pro případ spisovatelovy smrti: nekrology a stati hodnotící jeho dílo jsou povoleny, ale nikde se nesmí objevit ani zmínka o jeho exkomunikaci z církve. Kromě toho ministerstvo vnitra požaduje, aby „ve všech zprávách o Tolstém byla dodržena patřičná objektivita a opatrnost“. Ještě víc než zpráva sama však Suvorina rozzuřil styl, jak je vše napsáno, kupříkladu fráze „ministr vnitra ráčí považovat za nezbytné“.

Příbuzní panikaří. Rukopisy a korespondence jsou pro případ domovní prohlídky po spisovatelově smrti uloženy do kufru a předány do úschovy ke Gorkému. Rodina také začíná přímo na Krymu shánět pozemek, kde by bylo možné Tolstého pohřbít bez vědomí úřadů.

Umírající Tolstoj má v úmyslu napsat svou „politickou závěť“ v podobě dopisu caru Mikuláši II. Pak si vzpomene na návštěvu velkoknížete Nikolaje Michailoviče a telegraficky se dotazuje, zda by byl ochoten ujmout se role prostředníka mezi ním a carem. Ten okamžitě souhlasí. Tolstoj tedy s vypětím všech sil dokončuje dopis panovníkovi – vlastně to není politické provolání, spíš takový apel starce k mladému muži, poselství minulého století novému.

„Přemilý bratře!“ píše hrabě. „Toto oslovení považuji za nejpráhodnější, a to proto, že se k Vám v tomto dopise spíš než jako k carovi obracím jako k člověku a bratru. A také proto, že Vám v očekávání blízké smrti píšu už skoro jako z onoho světa... To, jak za Vámi v Moskvě a jiných městech běhají davy a provolávají hurá, Vás zřejmě uvádí v mylné přesvědčení, že lid samoděržaví a Vás jako jeho představitele, cara, miluje. Hlavně nevěřte tomu, že je to výraz oddanosti Vám osobně: je to jen zvědavý dav, který se takto vrhá na každou neobvyklou podívanou. Velmi často jsou ale lidé, které považujete za posly všelidové lásky k Vám, jen policií zorganizovaný a sehnáný dav, jehož úkolem je oddaný lid prostě sehrát: takhle to bylo třeba v případě Vašeho děda v Charkově, kdy byl sice chrám plný lidí, ale všichni byli ve skutečnosti jen policisté v civilu. Kdybyste se ovšem mohl stejně jako já projít řadami rolníků stojících za vojenským kordónem podél celé trati, po níž máte projíždět, a poslechnout si, co říkají lidé, které sem nahnali včetně starostů, aby tu několik dnů stáli v chladu a blátě s pouhou skývou chleba a bez

nároku na jakoukoli odměnu, než Vy kolem projedete, tak byste od skutečných představitelů lidu, obyčejných rolníků, po celou cestu slyšel jen slova, která s láskou k samoděržaví a jeho nejvyššímu představiteli nemají naprosto nic společného.“

Mimochodem je zcela jasné, že sluchu Tolstému popřáno nebude: panovník, jehož vychoval Pobedonoscev, v samoděržaví až nábožně věří.

„Samoděržaví je forma vlády,“ domnívá se Tolstoj, „která by snad mohla vyhovovat požadavkům lidu někde v centrální Africe, od celého světa izolované, ale rozhodně ne očekávání ruského člověka, který má stále širší přístup k normální světové vzdělanosti. Takže podporovat podobný princip vládnutí a s ním splynuvší pravoslavlí lze jediné tak, jak se to dělá teď: za pomoci mocné tajné služby, zahánění do vyhnanství, poprav, náboženských štvanic, zákazů knih a novin, deformace výchovy a nejrůznějších krutostí a ohavností.“

Poté přechází k tématu likvidace soukromého vlastnictví půdy. Neznámo proč se Tolstoj na smrtelném loži rozhodne panovníkovi psát právě o tomto problému: „Vaši rádčové Vám tvrdí, že zrušení práva na vlastnictví půdy je nerealizovatelná fantasmagorie... Já osobně si myslím, že v naší době je právě takovéto vlastnictví zřejmá a donebevolající nespravedlnost, jako bylo nevolnictví před padesáti lety. Podle mě odbourání vlastnictví půdy pozvedne ruský národ na skutečně vysokou úroveň nezávislosti, úspěchu a dostatku. Myslím si také, že právě takovéto opatření nepochybně potlačí veškerou tu socialistickou a revoluční podrážděnost, která dnes kvasí mezi pracujícími lidmi a znamená obrovské nebezpečí jak pro národ, tak pro jeho vládu. Mohu se samozřejmě mýlit a o vyřešení tohoto problému v tom či onom smyslu by se proto měl opět zasloužit samotný lid, samozřejmě za předpokladu, že dostane možnost se k něčemu takovému vyjádřit.“

31. ledna 1902 se Suvorin dozvídá, že ministr vnitra zakázal vyvěšování Tolstého portrétů: „Rozhodně nebude zapotřebí padesáti let na to, aby se Tolstoj dočkal pomníků a Sipjagin ostudného cejchu na své tupé čelo,“ zuří ve svém deníku provládní nakladatel a vydavatel Suvorin. „Jestlipak se ten pán vůbec s někým radí a někdo mu rozhodnutí schvaluje?“

Následují další pokyny, které se tentokrát zabývají záležitostmi souvisejícími s Tolstého pohřbem: jakékoli průvody a procesí zakázat, rakev, potaženou černým sukem, umístit do nákladního vagonu a odvézt rovnou do Jasně Poljany.

Jenže Tolstoj se znovu uzdraví. Smrt se opět stáhne do ústraní a Tolstoj se nakonec odpovědi od cara nikdy nedočká.

Kapitola druhá,
v níž Sergej Witte nedokáže zabránit ruskému vpádu
do Číny a obsazení Pekingu

Rus, nebo rubl?

Je petrohradské zimní ráno roku 1895. Ministru financí Sergeji Wittemu přinášejí nové, čerstvě vyražené mince. Ministr si je prohlíží a je velmi spokojen. Witte si pro novou ruskou měnu sám vymyslel název – rus.

Má za to, že rubl je nadhodnocený: oficiální kurz k francouzskému franku je jedna ku čtyřem, jenže na černém trhu se rubl nakupuje za dva a půl franku. To je nevýhodné jak pro průmyslníky nakupující v zahraničí, tak i pro stát a jeho platby. Proto chce ministr financí zavést novou tvrdou měnu krytou zlatem – rus –, která by ale měla nižší hodnotu než rubl a „zlevnila tak život“, jak později konstatuje sám Witte. Když se na mince dosyta vynadívá, uvažuje o tom, kdo všechno se asi proti peněžní reformě postaví. Mezi vysokými státními úředníky nemá žádné stoupence – všichni členové Státní rady jeho plán kritizují. Proti jsou i latifundisté, kteří prodávají svou produkci do zahraničí a stávající kurz je pro ně také výhodný. A zároveň jsou proti i nejdůležitější zahraniční partneři a věřitelé Ruska – Francouzi.

Witte se tedy vypraví právě do Paříže, aby své plány konzultoval s členy francouzské vlády a také zakladatelem velké finanční říše Alphonsem Rothschildem. Ten se k Witteho projektu staví kriticky. Přejít na zlatý standard považuje za chybný a Wittemu doporučuje bimetalismus, tedy krytí nové měny jak zlatem, tak i stříbrem. Witte ovšem ke stříbru nechová důvěru a domnívá se, že jeho cena brzy klesne a stříbro tak přestane být vzácným kovem. Proti je i francouzský premiér Jules Méline, který dokonce píše ruskému carovi, aby Wittemu vše rozmluvil, ale ministr financí si za svým rozhodnutím stojí.

„Proti této reformě bylo skoro celé politicky aktivní Rusko,“ poznamenává sám Witte. „Zprvč proto, že lidé většinou těmto věcem nerozumějí, zadruhé ze zvyku a zatřetí kvůli osobnímu, byť jen domnělému zájmu některých vrstev společnosti. Musel jsem tak překonávat obecné ruské přesvědčení, že je lepší vyhnout se změně dosavadního statu quo.“

Když Witte pochopí, že jeho reforma by mohla narazit na odpor kolegů, rozhodne se obětovat to nejmenší a vzdá se pojmu „rus“ jakožto názvu nové měny. Ať tedy zůstane původní rubl, protože v takovém případě vše proběhne nenápadně – rubl prostě devaluje, ale název měny zůstane stejný.

Witte chápe, že přesvědčit jen panovníka je snazší než přesvědčit celou Státní radu, a uchyluje se k úskoku: prosí Mikuláše II., aby měnovou reformu osobně stvrdil. A Mikuláš tak činí – Witteho autorita v ekonomických otázkách je obrovská, však to byl taky oblíbený ministr panovníkovy otce a je jakýmsi dědictvím po něm. A pak, Witteho si nesmírně váží i Mikulášova matka Marie Fjodorovna. 15. ledna 1897 car podepisuje výnos, na jehož základě se začíná razit nový zlatý rubl. „Přísně vzato jsem v ruce měl jediný trumf, zato takový, který přebije vše ostatní – totiž důvěru panovníka,“ poznamenává později Witte.

Ministr sám se ovšem na počátku Mikulášovy vlády také může pochlubit jistým vlivem. V druhé polovině 19. století se Rusko úzce propojilo se světovými finančními trhy – proto také váha ministra, který pro zemi sháněl peníze, značně vzrostla. Jeden z jeho kolegů tehdy řekl: „Witte námi ostatními pohrdá, protože ví, že si kohokoli z nás může koupit.“

Witteho předchůdci si v zahraničí často a hodně půjčovali. Po ponižující porážce v krymské válce si ruská nejvyšší místa uvědomila, že Ruská říše za evropskými sousedy hospodářsky významně zaostává a že potřebuje peníze na modernizaci své ekonomiky. Ke sponzorování této modernizace se nakonec rozhodli francouzští bankéři. Spořivý car Alexandr III. si toho uměl vážit: republikánskou Francii označil za hlavního spojence Ruska a šel dokonce tak daleko, že smekl při poslechu revoluční hymny Marseillaisy – a to se ještě nedávno předtím za interpretaci této skladby dostal člověk před ruský soud – jenže peníze konají zázraky. Na památku této Alexandrovovy návštěvy Francie po něm byl pojmenován jeden z pařížských mostů.

Právě Alexandr III. jmenuje Witteho ministrem financí, a z toho se vyklube ještě větší pragmatik, než byli jeho předchůdci. Později se v Rusku najde hodně lidí, kteří se o Wittem vyjadřují jako o chameleonovi, například car Mikuláš II. Faktem je, že politické názory Sergeje Witteho se během třicetileté politické kariéry značně proměnily.

Chameleon

Vražda cara Alexandra II. v březnu 1881 se pro mladého venkovana Sergeje Witteho a jeho politickou kariéru stala bodem zlomu, podobně jako třeba pro Konstantina Pobedonosceva. Wittemu bylo ovšem právě v tomto okamžiku

ku jedenatřicet a byl tedy skoro dvakrát mladší než pozdější ministr církve Pobedonoscev.

Witte v té době ještě není zaměstnancem státu a působí jako jeden z manažerů soukromé korporace, která řídí železnice na jihozápadě Ruské říše (tedy na území dnešní Ukrajiny). Sídlo společnosti bylo v Kyjevě. Hned po vraždě Alexandra II. se však mladý kariérista Witte okamžitě stěhuje z Kyjeva do Petrohradu, a to se záměrem založit v hlavním městě tajnou společnost, která bude na rozdíl od revolucionářských tajných uskupení ochraňovat monarchii. Navrhuje, aby se proti nihilistům bojovalo jejich vlastními zbraněmi – stačí vytvořit rovněž tajnou organizaci skládající se z panovníkových nejvěrnějších a ta pak bude likvidovat nepřátele režimu. Pro začátek s tímto nápadem seznámil ministra dvora hraběte Voroncova-Daškova. Ten celý nápad schvaluje. Přesně takto vzniká Svatá družina. Alexandr III. o existenci této společnosti ví a uvolňuje na její činnost značné rozpočtové prostředky. Svatá družina existuje jen dva roky a jediným výsledkem její činnosti je, že se její členové ocitnou v panovníkově zorném poli. Nejskvělejší kariéra mezi všemi družiníky čekala nakonec železničáře Witteho.

Roku 1889 přechází na ministerstvo financí a o čtyři roky později se stává ministrem dopravy. Právě Witte začíná budovat Transsibiřskou magistrálu a v té době se těší pověsti zavilého konzervativce a slavjanofila. Lidé z konzervativního okolí Alexandra III., kteří pro Witteho lobbovali, doufali, že je to zapřísáhlý vlastenec, jehož snahou bude uchovat protekcionářská cla, zavedená jeho předchůdcem. Jenže jakmile se Witte ocitne v křesle ministra financí, začne si od Západu půjčovat ještě víc než jeho předchůdci a vkládat tyto peníze do modernizace průmyslu. Definitivně otevírá zemi zahraničnímu kapitálu. Ruská ekonomika se začíná prudce rozvíjet: peněz je hodně a Witte uvažuje o zřízení jakéhosi stabilizačního fondu, do něž by část zisků odložil na horší časy, jaké mohou nastat například v případě války.

„Fakt, že jsem vytvořil značnou rezervu volné hotovosti, byl důvodem k neustálé kritice,“ konstatuje Witte. „Především novináři shledávali, že je tento systém vadný a že by bylo podstatně lepší využívat podobné volné prostředky pro výrobní účely. K tomu dodávali, že takové hromadění nikde jinde na světě nenajdeme a jako příklad obvykle uváděli země s dokonale zdravými financemi – Francii, Británii, a dokonce i Německo. Tenhle názor jsem nikdy nesdílel a samozřejmě se i v současné době domnívám, že se Ruská říše vyznačuje takovými specifiky, že mít k dispozici volnou hotovost ve výši několika set milionů rublů je nejen vždy důležité, ale mnohdy přímo nutné.“

A přišla ještě jedna reforma, o níž se zasloužil ministr financí – zavedení státního monopolu na výrobu vodky. Jedním z Witteho poradců na tuto

problematiku je slavný chemik Dmitrij Mendělejev. Witte se stává velkým protektorem Mendělejeva, který je kvůli své hašteřivé povaze vyhnán z univerzity. Ministr financí pro slavného chemika vymyslí úřední hodnost, která by jeho sklon k věčným hádkám eliminovala: jmenuje ho šéfem správy měr a vah (kterou předtím pro Mendělejeva zřídí).

Alkoholová reforma Witteho a Mendělejeva se rodí svízelně. Vodka lobby se pokouší vzdorovat, a dokonce si stěžuje u carova strýce velkoknížete Vladimira, že by v Moskvě kvůli reformě mohly propuknout nepokoje. Witte však cara i velkoknížete přesvědčí, že nic takového nehrozí. „Reformy v Rusku je třeba realizovat rychle, až zprudka, jinak se nezdaří či přinejmenším zbrzdí,“ dovozuje Witte. A v tomto konkrétním případě má naprostou pravdu – v metropoli žádné nepokoje nepropuknou. Přesto se ale zavedení tohoto státního monopolu podaří odročit. Jak tvrdí Alexej Suvorin, carův strýc velkokníže Sergej přijme od moskevských obchodníků s lihovinami úplatek a zavedení monopolu zdrží. Nakladatel Suvorin si je přitom jist, že o tom ví jak Witte, tak i panovník.

Witte, který s politickou kariérou začínal ve Svaté družině, je s postupem času stále liberálnější, jenže ne ve všem. Jak tvrdí ve státních záležitostech zběhlý Suvorin, je Witte jedním z inspirátorů protistudentských represí z let 1899–1901 – podle něj ministru školství Bogolepovovi krutý výnos o vylučování studentů ze škol a jejich nucených odvodech do armády nadiktoval právě on. Proti podobným opatřením podle Suvorina protestoval dokonce i starý Pobedonoscev: „To ne, Sergeji Juljeviči, takhle by to nešlo!“ Ve svých pamětech Witte sám sebe inzeruje jako nejdůležitějšího ruského liberála. Tím se nakonec skutečně stane, ale později – když musí roku 1905 sepsat první ruskou ústavu.

Zlatá mládež

Díky růstu ekonomiky v druhé polovině 19. století rychle sílí ruské kupectvo, které v tehdejšímu Rusku sehrává roli buržoazie. Nová ruská střední třída jsou v zásadě nedávní rolníci, kteří se začali věnovat obchodu a zbohatli. Ostatně ještě z výsledků sčítání obyvatelstva v roce 1897 vyplývá, že kupci tvoří pouhé 0,2 % ruského obyvatelstva, a dokonce i šlechticů je víc – 1,5 %. Nej-mocnější kupecké dynastie přitom pocházejí z Moskvy a vznikají ze starověreckých klanů.

Tyto kupecké dynastie se v Rusku objevily až na počátku 19. století. Zakladatelem morozovské přitom byl Savva Morozov, někdejší nevolník, který se dokázal vyplatit a pak vydělat obrovské peníze na výrobě textilu, čemuž

napomohly kontakty Ruska s Francií a podíl Ruské říše na kontinentální bloádě Británie. Ta způsobila, že v Rusku úplně zmizelo levné anglické sukno a na výrobě textilu rychle zbohatli domácí výrobci. (Savva Morozov starší nakoupil anglické tkalcovské stavy a zahájil výrobu bavlněných látek; jeho podnik se později vyvinul v celou textilní říši.)

V kupeckém prostředí panují daleko přísnější mravy než v kterékoli sebevíc patriarchální šlechtické rodině. Starověrci jsou konzervativní jak v každodenním životě, tak v podnikatelské politice: jsou to zastánci protekcionismu a domácích náhrad exportu, brojí proti otevření ekonomiky i proti pronikání západního kapitálu do země, což není jen proto, že jsou to zastánci zvláštní ruské ekonomické cesty, ale i proto, že jsou západní bankéři jejich přímými konkurenty. Ještě na začátku 20. století jde ze vzpomínek, jak staří kupci hořovali pro tradiční hodnoty, vyložená hrůza.

Žena Savvy Morozova staršího, která syna Timofeje porodila až v padesáti, se modlila, aby co nejdříve umřel a zbavil ji takové hanby (tohle toužebné přání ji ostatně přešlo, teprve když syn oslavil dvacátiny). Vnuk zakladatele dynastie a Timofejův syn, který se také jmenoval Savva, se s vlastními rodiči navždy rozkmotřil, když se rozhodl, že si vezme rozvedenou ženu. Jakmile se otec jeho milované Zinaidy, také bohatý starověrec jménem Zimin, který pracoval v jedné z továren morozovské dynastie, dozvěděl, že se s prvním mužem rozvádí proto, aby si mohla vzít Savvu Morozova mladšího, jediné dceři řekl: „Lepší by bylo, kdybys umřela, než dožít se takové hanby.“ Když se pak dozvěděl, že se dcera přestala i postit, měl pocit, že se úplně zbláznila: „Vy za chvíli začnete chodit po hlavě, paní!“ vzpomíná Zinaida na jeho výčitky. Rodiče jejího nového muže Savvy Morozova se ovšem k rozvedené snaše chovali na tu dobu poměrně tolerantně. Tchán jí jen občas vyčítal, že chodí prostovlasá („A přitom vám šáteček náramně sluší, dušinko!“), a tchyně se k ní chovala „krajně nevraživě“ jen prvních dvacet let společného života...

Zkrátka a dobře, v 19. století měly kupecké zvyky a mravní zásady mnohem blíž k těm rolnickým než ke šlechtickým. „Kupci třeba neznali vřelý vztah k dětem,“ popisuje to Zinaida Morozovová. „Řekla bych, že je to tím, že stejně to chodilo i v rolnickém prostředí, kde se vyžadovala jediné úcta k rodičům... strach z Boha a z rodičů.“

Na přelomu století se však situace mění a přichází nová generace ruských kupců. Kapitány ruského podnikání, z nichž se během reforem Alexandra II. stali miliardáři, střídá nová generace, „zlatá mládež“, která potomky pologramotných „obchodujících sedláčků“ rozhodně nepřipomíná. Všichni tito mladí lidé mají dobré vzdělání, jezdí na Západ a své místo ve světě chápou zcela jinak než jejich rodiče.

Dědic textilního impéria Savva Morozov studuje v Cambridge. Třetí syn obchodníka s vodkou a „krále státních zakázek“, budovatele železnic Ivana Mamontova, křestním jménem rovněž Savva, zase natolik zahoří pro divadlo, že odjede do Milána studovat zpěv, a dokonce se prosadí i na scéně La Scaly. Děti přísných starověrců objevují jak pro sebe, tak pro celou Evropu impresionismus a učiní tak tento směr evropského malířství módním a taky patřičně drahým. Jako první na světě začne moderní francouzské umění sbírat syn továrníka Ivana Ščukina Sergej a bratřenci Savvy Morozova Ivan a Michail. Dědic Tretjakovovy „bavlněné říše“ Pavel a výrobce hedvábí Kozma Soldatěnkov (zvaný Kozma Medici) zase dávají dohromady obrovské sbírky ruského výtvarného umění.

Nejdále ze všech v tomto ohledu zajde Konstantin Alexejev, syn kupce Sergeje Alexejeva, blízkého příbuzného rodiny Mamontovovy a Tretjakovovy. Ten se rozhodne, že se rodinnému podniku nebude věnovat vůbec (může si to dovolit, protože má devět bratrů) a svůj život zasvětit divadlu. Stává se hercem a režisérem a rozhodne se užívat pseudonymu Stanislavskij.

Zinaida Morozovová dosvědčuje, že počátkem 20. století začíná „lepší společnost“ v Moskvě tvořit hlavně kupectvo: „Šlechta pozvolna odchází ze scény a kupectvo se začíná zajímat o umění. Skoro celou filharmonii tvořily děti z kupeckých rodin. Kupecké dámy byly krásné, dobře se oblékaly, jezdily do zahraničí, nechávaly své potomky studovat cizí jazyky a pořádaly plesy.“

Zinaida Morozovová zdůrazňuje, že takováto změna životního stylu měla značný vliv na psychiku zlaté mládeže, či jak tomu říká ona, „třetí generace“, tedy vnoučat zakladatelů kupeckých dynastií – a k této generaci patřili taky Savva Morozov i sama Zinaida. „Ve třetí kupecké generaci to bývalo takhle: buď se kultura těchto lidí vůbec nedotkla, a když absolvovali univerzitu, nebyli k ničemu, nebo to byli neurastenici, a jen z malého procenta vyrostli normální lidé... Kultura k nim nepřicházela postupně, ale překotně. Jejich dědové neuměli číst ani psát, byli to samouci, kteří postavili velké továrny, ale svým dětem už sehnali vychovatele a poslali je do škol, jenže jejich mozek se nedokázal s takovou zátěží vyrovnat.“

Psychologický nesoulad mezi vnějškovou svobodou a vnitřním patriarchálním uvažováním, který se projevoval u příslušníků „třetí generace“, se možná dá srovnat se situací mladých lidí dejme tomu v Saudské Arábii, kteří jsou nuceni respektovat tradice své vlasti, ale zároveň jsou okouzleni západní popkulturou. „V některých rodinách ještě vládly předpotopní mravy, jenže z jejich mladších členů pak vyrůstali nervově labilní odrodilci,“ popisuje to Morozovová. „Staří věřili v Boha a měli svůj mravní řád (samozřejmě ne všichni), kdežto mladí vše staré zavrhli a nic nového si nenašli.“

Generační konflikt v ruském kupectvu je naprosto jasně vidět například na vztazích mezi Savvou Morozovem a jeho rodiči. Otec Timofej Morozov, tedy syn zakladatele rodinné korporace Savvy staršího, je mimořádně tvrdý fabrikant: jeho dělníci pracují v nelidských podmínkách a k tomu jsou neustále pokutováni a ponižováni. Celé to končí dělnickými bouřemi a nakonec i soudním procesem, který Timofej Morozov prohraje. To jeho zdraví podlomí natolik, že předá vedení podniku synovi. Savva mladší je na rozdíl od otce k pracovnímu kolektivu velmi vstřícný: pracovní dobu zkracuje na devět hodin, pro své zaměstnance staví domy a pořádá pro ně různá kulturní představení, na která zve třeba populární pěvce včetně Šaljapina. Rodiče tyhle synovy novoty odsuzují, i když jeho investice se vyplácejí a zisky rostou. A tak umírající Timofej Morozov ustanovuje hlavním akcionářem a ředitelem rodinných podniků nikoli Savvu, ale svou ženu Marii Fjodorovnu. Syn se stává jen správcem rodinných továren.

Moskevští oligarchové a pitěřští liberálové

Zlatá kupecká mládež se na rozdíl od svých rodičů rozhodně nedomnívá, že za všechno vděčí státní moci. Tahle omladina se s vysokými hodnotáři dohaduje o všem možném, hájí své zájmy a pro ministra financí Witteho se stává noční můrou. Vztahy mezi vládními „pitěřskými liberály“ a moskevskými „oligarchy“ jsou stále napjatější.

V roce 1896 se v Nižním Novgorodu koná sjezd průmyslníků, na kterém se mimo jiné projednávají také cla. Sjezdu se zúčastní rovněž osmašedesátiletý Dmitrij Mendělejev (autor zákona o celních sazbách) a hodlá všechny své odpůrce odkázat do patřičných mezí: prohlašuje, že dohadovat se s ním je marné, protože na jeho straně stojí panovník. Celý sál rozpačitě umlká, ale pak jeden z mladých účastníků sjezdu prohlásí: „Závěry významného vědce, podpořené autoritou carovou, nejenže nejsou přesvědčivé, ale navíc kompromitují vědu.“

V sále sedí i osmadvacetiletý místní novinář a literát Peškov, píšící pod pseudonymem Gorkij, a ten se začíná svých sousedů ohromeně vyptávat, kdo je ten opovážlivec. Vzápětí se dozví, že je to dědic textilního impéria Savva Morozov. Je mu teprve čtyřiatřicet a je tedy skoro dvakrát mladší než Mendělejev.

Doslova za pár dní se Morozov stává iniciátorem dalšího skandálu. Účastníci veletrhu v Nižním Novgorodu se dozvídají, že ministr financí odmítl žádost výboru průmyslníků, aby státní banka prodloužila dobu splatnosti poskytnutých úvěrů. Savva Morozov pronese vyzývavý projev: „Dnes musíme

stát budovat na spolehlivých základech. Naše slaměné carství není životaschopné... Když naši úředníci mluví o postavení ruského průmyslu a o postavení dělnictva, mám dojem – a vy to všichni víte – že náš průmysl a jeho zaměstnance spíš pohřbívají...” zaznamenává si jeho tehdejší slova Gorkij. Poté Morozov navrhuje, aby průmyslníci adresovali Wittemu další, mnohem ostřejší telegram s úvěrovými požadavky. Ostatní účastníci shromáždění sice považují text za příliš vyzývavý, ale schvalují ho. Už nazítří Witte jejich žádosti vyhoví.

Opera, drama, tragédie

Konstantin Stanislavskij vzpomíná, že v dobách jeho útlého mládí fungovala v Moskvě dvě velmi populární domácí divadla – jedno patřilo Alexejevovým a druhé Mamontovovým, kde byl hlavním režisérem sám miliardář Savva Mamontov. A právě tam na prknech, která znamenají svět, poprvé stanul i začínající sedmnáctiletý herec Koša Alexejev, který si zvolil umělecký pseudonym Stanislavskij.

„Mamontov měl podivuhodnou schopnost pracovat doslova kdekoli a dělat několik věcí najednou,“ vzpomíná Stanislavskij. „Řídil veškerou práci svých podniků a zároveň psal divadelní hru, žertoval se svými mladými spolupracovníky, diktoval obchodní dopisy a telegramy, týkající se jeho komplikovaného železničního podnikání, v němž byl hlavním iniciátorem a zároveň šéfem. Během dvoutýdenní práce dokázal napsat hru, která budila nadšení a zároveň i nevoli. Na jedné straně nádherné dekorace, které byly dílem nejlepších malířů (například Viktora Vasněcova), a skvělý režijní záměr, který se stal zárodkem nové epochy v ruské dramatické tvorbě a vyvolával zájem i v nejrespektovanějších moskevských divadlech. Na straně druhé se v těch báječných kulisách pohybovali amatéři, kteří nejen nedokázali představení pořádně nazkoušet, ale dokonce ani naučit se text.“

Podle Stanislavského Mamontovovi trvale chybí trpělivost: nejdříve se vždycky pro věc nadchne, jenže pak ztrácí zájem, aniž stihne dotáhnout svůj záměr k dokonalosti. „Je to zvláštní, ale jemný a citlivý umělec Mamontov hledal jakési podivné kouzlo právě v nedbalosti a kvapnosti své divadelní práce. Přesně o tohle jsme se spolu neustále dohadovali a vznikala tak jistá antagonistická konkurence mezi jeho a našimi představeními,“ píše Stanislavskij.

Pak ale „železničáře“ Mamontova zaujme italská opera a rozhodne se založit vlastní soukromé operní divadlo, čímž ohrozí státní monopol – až do této chvíle jsou veškerá operní divadla ve státních rukou.

Je to Mamontovova hvězdná hodina. Dekorace si objedná u svých přátel, špičkových ruských malířů Valentina Serova, Michaila Vrubela a Konstantina Korovina. V jeho operách zpívají skoro výlučně Italové. Výjimkou je jen operní diva Taťána Ljubatovičová (s níž má tehdy poměr) a třiaadvacetiletý Fjodor Šaljapin, s nímž se Mamontov seznámí v roce 1896 a hned mu nabídne angažmá.

„V tomhle divadle si můžete dělat, co chcete, Feděnko! Když budete potřebovat nové kostýmy, opatříme kostýmy, a když si usmyslíte nějakou operu, tak ji nastudujeme!“ takhle si slova zakladatele a majitele divadla zapamatoval sám Šaljapin.

Roku 1897 zve Mamontov do svého divadla jako druhého dirigenta tehdy pětadvacetiletého Sergeje Rachmaninova. „Mamontov byl velký muž, který měl významný vliv na celé ruské operní umění,“ zdůrazňuje Rachmaninov. „V jistém smyslu se jeho vliv na operu v Rusku podobá vlivu Stanislavského na činohru. Byl to rozený režisér – nejednou jsem slyšel, jak radil dokonce i Šaljapinovi. Jeho rady byly zpravidla velmi kusé – jen letmá poznámka, nějaký obecnější soud či krátká věta. A Šaljapin vždy přesně pochopil, oč Mamontovovi jde.“

Také Rachmaninov mimochodem vzpomíná na to, jak často Mamontov příliš spěchá a pracuje halabala. „Moc dobře si vybavuji první představení opery *Sadko*, kterou Rimskij-Korsakov právě dokončil. Dekorace, kostýmy i líčení byly skvělé, ovšem orchestr prabídny a sbor ještě horší.“ Rachmaninov připomíná, jak sboristé své vytištěné party nešikovně ukrývali do rukávů, jak prkno, na němž měl Sadko odplout do říše Mořského cara, s děsivým rachotem spadlo z paluby „do vody“ či jak nakaširovaná ryba proplouvala přes jeviště otočená do publika rubovou stranou. Přesto přese všechno byl ovšem úspěch opery obrovský.

Zároveň si svá vlastní divadla pořizují dědici dalších bohatých kupeckých rodin. Roku 1898 se pětatřicetiletý Konstantin Alexejev-Stanislavskij seznamuje s devětatřicetiletým dramatikem Vladimírem Němirovičem a společně se rozhodnou, že založí nové činoherní divadlo s moderním repertoárem a že to bude scéna zbavená vši okázalosti a přílišné teatrálnosti. Na premiéru prvního představení *Car Fjodor Ioannovič* přichází i tehdy šestatřicetiletý dědic textilního impéria Savva Morozov. Tomu se představení tak líbí, že skupuje skoro všechny akcie divadla od dalších investorů (takže akcionáři jsou nakonec jen Morozov, Stanislavskij a Němirovič-Dančenko) a pouští se do stavby nové divadelní budovy.

Moskevské umělecké veřejné divadlo (příští MCHAT) – právě takové jméno Stanislavskij a Němirovič-Dančenko pro svou novou scénu zvolí. Inscenují tu především soudobé autory – Čechova, Ibsena i Tolstého. S posledně

jmenovaným ale mají největší problémy, protože o uvedení každého titulu musí bojovat s cenzurou.

V době, kdy Savva Morozov působí ve funkci předsedy Všeruského kupectva, během Nižněgorodského veletrhu propukne v celé gubernii krutá epidemie cholery. Morozov musí v boji s ní vynaložit úsilí přímo nelidské; zápas s nemocí skončí úspěšně, ale Morozova naprosto vyčerpá. Jak dosvědčuje jeho žena, hned po návratu do Moskvy se skácel ve své pracovně a pronesl jedinou větu: „Jsem tak utahaný, že nemůžu pracovat.“ Krátce nato ale poprvé přichází na představení Uměleckého divadla a Stanislavskij s Němirovičem ho vyloženě vtáhnou do záležitostí divadla. Žena je proti jeho novému koníčku a ve svých vzpomínkách ujišťuje, že předem tušila, jaké problémy to manželovi může přinést: „Pochop, Savvo, že jsem ochotná smířit se s Uměleckým divadlem jako s místem, kde si odpočineš, ale abys kvůli tomu začal zanedbávat podniky a lidi, kteří si tě váží, mají tě rádi a pro které bys toho ještě mohl tolik udělat, s tím se smířit nemůžu,“ říká Zinaida svému muži. „Můžeš tam udělat ještě hodně užitečné práce a nemáš právo se jí odříkat. Dobře přece víš, že když odejdeš, nemá tě kdo nahradit – moskevské vedení má jiné zájmy a všechny tvé dosavadní snahy tak přijdou nazmar. A lidem se taky začne žít hůř. Ztratí k tobě vztah. Jsou zvyklí vidět tě každý den a kdykoli k tobě mít přístup. Takhle si od tebe odvyknou, a když mezi ně přijedeš, už ti nebudou rozumět a přestanou ti věřit... Budeš pro ně cizí.“ Na to jí vzrušeně odpoví: „Počínám si tak, jak to cítím.“ Zinaida ovšem namítne, že „kromě pocitů musí člověk mít i smysl pro povinnost“. Jenže Savva tuhle debatu uzavře úsečnou větou: „Jsem strašně utahaný!“

Ve své kůži se cítí jedině v divadle, osobně dohlíží na jeho dobudování, pomáhá při stavbě kulis, stará se o správné nasvícení scény, a dokonce sám umíchá barvu, „aby se během představení dosáhlo toho správného měsíčního svitu“. A nakonec se divadlem plně zaujatý Savva zamiluje do mladé hvězdy Uměleckého divadla Marie Andrejevové.

Románek se státní zakázkou

Veřejně prospěšné aktivity a dobročinnost přinášejí Morozovovi a Mamontovovi slávu nejen v Moskvě, ale i v Petrohradu. Oba se sbližují s Wittem a každý z nich se snaží známosti s ministrem využít ve svůj prospěch: Morozov dosáhne svolení cenzurního výboru, aby Umělecké divadlo mohlo inscenovat zakázané hry, kdežto Mamontov získá nové státní zakázky na výstavbu železnic. Nejdřív se stává vítězem soutěže o stavbu Doněcké uhelné želez-

nice (a umožní tak železniční spojení mezi Donbasem a mariupolským přístavem) a po vítězství v další soutěži prodlužuje Jaroslavskou železnici, kterou stavěl jeho otec, až do Archangelska. Za tento projekt je mu Witte nesmírně vděčný a dosáhne toho, aby byl Mamontov vyznamenán Řádem sv. Vladimíra II. stupně.

Roku 1899 se Mamontov s Morozovem rozhodnou, že společně založí noviny, které by byly nejlepší v zemi, a hodí tak rukavici nakladateli Alexeji Suvorinovi, jehož nemají zrovna v lásce a který v té době vlastní nejpopulárnější bulvární list v zemi *Novoje vremja* (Nová doba). Od Suvorina odlákají jeho nejlepšího novináře Alexandra Amfitěatrova a nabídnou mu místo šéfredaktora. Nový list se jmenuje *Rossija* (Rusko).

Ostatně podnikání režiséra Mamontova i přes důvěrnou známost s Wittem příliš nevzkvétá, protože až příliš mnoho peněz a energie utápí v divadle, kdežto své podniky zanedbává. Železniční trať do Archangelska je sice důležitá pro další rozvoj ruského severu, ale zisky zatím nepřináší. Mamontov tedy pojme úmysl vybudovat mohutnou korporaci, která by nezahrnovala jen železnice, ale také loděnice, vagonky a hutě.

Na modernizaci podniků ale bylo zapotřebí peněz, a tak je Mamontov bere z kont jedněch svých závodů a finančně jimi posiluje jiné. Aby všechny své společnosti udržel nad vodou, Mamontov, či spíše jeho blízcí spolupracovníci sahají po typických postupech šedé ekonomiky.

„Za pomoci různých machinací, v nichž hlavní roli sehrávaly fiktivní obchody, fiktivní konta a stejně fiktivní záznamy v účetních knihách, jeho lidé přesouvali peníze z konta železnic na konto výrobních závodů a zase zpět a na papíře tak vytvářeli zdání kredibility,“ popisuje situaci tehdejší moskevský prokurátor Alexej Lopuchin.

Nedlouho nato dobré vztahy s Wittem Mamontovovi pomůžou nalézt ještě lepší východisko. Jeho Společnost moskevsko-jaroslavské dráhy vyhrává soutěž na výstavbu železnice Petrohrad–Vologda–Vjatka. Výsledky soutěže potvrdí Státní rada. Mamontov si je jistý, že vysoká ziskovost nové trati pokryje jeho ztráty z archangelského projektu. Protože však peníze na stavbu nemá, bere si úvěr, za který ručí ještě nepostavenou tratí.

V posledním roce 19. století se ale poměry na světových trzích pronikavě mění: v Americe zkrachuje několik velkých železničních společností a v Evropě propuká burzovní krize: „Banky praskají ve švech, zlato taky a společně s tím vším i Witte,“ poznamenává si do svého deníku nakladatel Alexej Suvorin.

Aby zachránil své postavení a zároveň i ruský bankovní systém, Witte zahájí tažení proti svému nedávnému příteli Savvovi Mamontovovi. Žádá, aby banka miliardáři zastavila úvěr, a pokud nezaplatí své dluhy,

aby mu odebrala vjatskou koncesi. Ba co víc, k tomuto kroku se odhodlá bez požehnání Státní rady a vystačí si s podepsaným souhlasem panovníka.

„Z iniciativy S. J. Witteho bylo proti Mamontovovi a spol. zahájeno trestní stíhání, a to přesně za ony peněžní machinace, o nichž ministerstvo financí nejen velmi dobře vědělo, ale které krylo svou intervencí u Státní rady, aby tak výhodnou koncesi získali právě ti lidé, které pak ministerstvo samo posadilo na lavici obžalovaných,“ vzpomíná prokurátor Lopuchin. „Inzerování ovšem byli spíše jako neopatrní podnikatelé než jako vyložení podvodníci. Obhajovat mravnost jejich počínání samozřejmě nebylo možné, ale že si ministr právě jejich hlavy vybral jako způsob naplnění zákona, vypadalo poněkud nepochopitelně.“

Dál už se vše podobá libretu špatné opery. Savva Mamontov není s to splácet úvěr, takže Witte požaduje, aby nuceně odprodal akcie archangelské železnice státu, a to za symbolickou cenu. Ocítá se zcela na mizině a je obviněn ze zpronevěry a rozkrádání cizího majetku. Od soudu ho přes celou Moskvu pěšky odvedou do Taganské věznice.

Mamontov se pokouší zachránit své firmy a jeho přátelé, především Savva Morozov, jsou zase odhodláni zaplatit za něj kauci, ale úřady jim házejí klacky pod nohy. Výše kauce je přitom opravdu neuvěřitelná – pět milionů rublů!

Blízcí lidé z uměleckých kruhů, jako třeba malíři Serov, Vrubel, Repin, Surikov, Polenov, Levitan či Vasněcov, se veřejně staví na jeho stranu. Panovníkův portrétista Valentin Serov se dokonce za Mikulášem II. vypraví a prosí, aby byl nemocný Mamontov přesunut do domácího vězení; car mu řekne, že takový pokyn už vydal, ale že se zatím nic neděje. Fjodor Šaljapin Mamontovovu operu naopak opustil a otevřeně podpoře průmyslníka v klatbě se vyhýbá.

Těsně před soudem smí Mamontov nastoupit domácí vězení. Když poté líčení začne, do soudní síně přijde Gorkij. V dopise Čechovovi své dojmy popisuje takto: „Tak jsem ho viděl, originální osobnost! Rozhodně mi nepřipadá, že by to byl zavilý podvodník – prostě má příliš rád krásu a té své lásce ke kráse beznadějně propadl.“

O Mamontovově osudu rozhoduje porota. Na její verdikt v soudní síni se zatajeným dechem čeká i Stanislavskij. Když porota dospěje k rozhodnutí „nevinen“, „sálem zabouří potlesk a dav se na svého oblíbence vrhne: každý ho chce obejmout“ – tak celou scénu popisuje režisér Uměleckého divadla. Jsou to ovšem poslední ovace, jichž se Mamontov kdy dočká. Nemá nic a není s to se vrátit ani do divadla, ani k podnikání, a dokonce ani ke své ženě, která mu nechce odpustit románek s operní pěvkyní.